

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет психології та соціальної роботи

Кафедра соціальної педагогіки і соціальної роботи

Освітня програма "Соціальна робота.
Управління соціальним закладом"
Спеціальність: 231 Соціальна робота

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня "магістр"

СПІВПРАЦЯ СІМ'Ї ТА ШКОЛИ У ПРОФІЛАКТИЦІ БУЛІНГУ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ

Руденко Наталія Федорівна

Науковий керівник:

канд. пед. наук, доцент кафедри
соціальної педагогіки і соціальної роботи
Новгородський Руслан Григорович

Рецензенти:

канд. пед. наук, доцент кафедри
соціальної педагогіки і соціальної роботи
Хлебик Світлана Ростиславівна

канд. пед. наук, доцент кафедри
соціальної педагогіки і соціальної роботи
Качалова Тетяна Василівна

Допущено до захисту завідувач кафедри
доктор пед. наук,
проф. _____ Лісовець О.В.
" _____ " _____ 2020 р.

Ніжин, 2020

АНОТАЦІЯ

Руденко Н.Ф. Співпраця сім'ї та школи у профілактиці булінгу серед підлітків: магістерська робота. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, 2020. 147 с.

У магістерській роботі подано аналіз змісту співпраці сім'ї та школи щодо профілактику боулінгу. Зокрема, в роботі розкрито сутність основних понять: булінг, профілактика. Також проаналізовано соціально-психологічні особливості учасників булінгу, причини та наслідки булінгу. Далі в роботі охарактеризовано зміст соціально-педагогічної профілактики булінгу в школі на засадах співпраці з сім'єю. Здійснено емпіричне дослідження уявлень педагогічних працівників щодо проблеми булінгу та шляхів його подолання та подано рекомендації соціальним педагогам

Ключові слова: булінг, профілактика, соціально-педагогічна профілактика, булер, чинники булінгу, цькування, кібербулінг.

ANNOTATION

Rudenko N. Family and school cooperation in the prevention of bullying among adolescents master thesis. Nizhyn Gogol State University. 2020. 147 p.

The master's thesis analyzes the content of cooperation between family and school on bowling prevention. In particular, the work reveals the essence of the basic concepts: bullying, prevention. The socio-psychological features of bullying participants, causes and consequences of bullying are also analyzed. Next, the paper describes the content of socio-pedagogical prevention of bowling at school on the basis of cooperation with the family. An empirical study of the ideas of teachers on the problem of bullying and ways to overcome it and made recommendations to social educators

Key words: bullying, prevention, socio-pedagogical prevention, bullying, bullying factors, bullying, cyberbullying.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОБЛЕМИ БУЛІНГУ В СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІЙ СФЕРІ.....	9
1.1 Булінг як соціально педагогічна проблема сьогодення.....	9
1.2 Характеристика особливостей учасників булінгу.....	32
1.3 Наслідки булінгу для його учасників.....	44
Висновки до першого розділу.....	54
РОЗДІЛ II. ПРОФІЛАКТИКА БУЛІНГУ НА ЗАСАДАХ СПІВПРАЦІ СІМ'Ї ТА ШКОЛИ.....	55
2.1. Особливості співпраці сім'ї та школи у профілактиці булінгу серед підлітків.....	55
2.2. Соціально-педагогічна профілактика булінгу.....	66
Висновки до другого розділу.....	85
РОЗДІЛ III. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ В ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	87
3.1. Опис методик емпіричного дослідження, аналіз та інтерпретація отриманих результатів.....	87
3.2. Методичні рекомендації соціальним педагогам щодо взаємодії сім'ї та школи у профілактиці булінгу	108
Висновки до третього розділу.....	116
ВИСНОВКИ.....	118
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	124
ДОДАТКИ.....	132

ВСТУП

Актуальність та проблеми. Сучасні трансформаційні процеси, які відбуваються в Україні досить негативно впливають на підсилення явища насильства у процесах навчання і виховання. Як показують дані різних соціологічних опитувань та численних психолого-педагогічних досліджень, воно досить поширене в закладах середньої освіти й має негативний характер. На даний час майже в кожному навчальному закладі виникає проблема прояву агресії та жорстокості одними учнями по відношенню до інших. Особливого поширення набуває проблема знущання, тобто булінгу. Булінг – це агресія, яка проявляється систематично та розвивається в ситуації порушення соціальних стосунків, взаємодії в групі, а також передбачає перерозподіл статусно-рольових позицій, зміну внутрішньогрупових норм і цінностей та ситуації, в яких прямо чи опосередковано задіяні всі учасники групи.

Булінг – це серйозна соціальна психолого-педагогічна проблема. Він може проявлятися як фізично, так і психологічно, має досить тривалий характер.

Найчастіше жертвами булінгу стають сором'язливі, або зі зразковою поведінкою діти, також ті які в силу різних обставин замикаються в собі, неговіркі, закриті до спілкування. Досить часто діти зазнають цькування з боку однолітків за зовнішній вигляд, свої переконання та життєві принципи, поведінку, а також у силу різних життєвих обставин.

Варто зазначити, що це явище має досить багато негативних наслідків. До прикладу можна назвати такі: академічна неуспішність, шкільна та соціальна дезадаптація, занижена самооцінка, тривожність тощо. Окрім того, булінг може бути однією з причин появи у дорослому віці адикцій або психологічних розладів. Як свідчать дослідження у дітей, які стали жертвами шкільного цькування з боку однокласників, у два рази вищий ризик проявів психосоматичних розладів, аніж у тих дітей, які не зазнавали подібної ситуації.

Необхідно наголосити на тому, що це явище надзвичайно поширене в закладах середньої освіти, але на жаль цю проблему з тих чи інших причин

замовчують, не афішують такі випадки та не обговорюють їх. З одного боку, педагогічний колектив, який дбає про власну репутацію, ігнорує її, а з іншого – батьки, які або вважають цькування нормальною ситуацією, яка може статися в шкільному середовищі, або, хвилюючись за власних дітей, переводять їх до іншого навчального закладу. За таких обставин проблема не вирішується, а навпаки, набуває більших обсягів і жорстокості.

Зазначимо, що керівництво школи й педагоги досить часто тримаються осторонь від випадків цькування. Також спостерігається недостатня поінформованість шкільного колективу про причини й види булінгу. Зазвичай, вчителі навіть не уявляють всіх масштабів поширення проблеми й не знають, як правильно боротися з цим явищем, яке набирає оберти. Проте заклади освіти відіграють досить важливу роль у формуванні знань, умінь, навичок, ставлення та переконань, які необхідні для уникнення та запобігання проявам булінгу, використання безконфліктного спілкування та ненасильницької поведінки.

Особливу увагу слід приділити співпраці сім'ї та школи. Виникнувши на початку ХХ століття, вона і в наш час не втрачає своєї актуальності, наповнюючись новим змістом, на який значний вплив чинять процеси, які відбуваються як у суспільстві, системі освіти, так і в кожній окремій родині. Зазначимо, що саме сім'я має досить значний вплив на процес розвитку особистості школяра, а отже зробити батьків активними учасниками педагогічного процесу – це дуже важливе й відповідальне завдання педагогів та закладу освіти в цілому.

Важливу роль у протидії та профілактиці булінгу також відіграють учителі, психологи, соціальні педагоги. Однак впоратися з цим явищем можливо лише за комплексного та системного підходу та підтримки керівництва закладів освіти, представників місцевих органів влади, поліції, соціальних служб, громадських організацій та інших.

Явище булінгу досліджується багатьма вченими з різних країн світу: США, Великої Британії, Канади, Норвегії, Фінляндії та інших. Проте перші публікації з проблеми шкільного цькування з'явилися ще у 1905 році. Перші

грунтовні дослідження цього явища належать скандинавським вченим, серед яких варто назвати: Д.Олвеуса, А.Пікаса, Е.Роланда, П.Хайнеманна. Серед британських дослідників варто зазначити Д.Лейна, Е.Мунте, П.Махоні, В.Ортона, Д.Таттума, Н. Данкансона, П. Рандолла.

Звичайно, що зазначена проблема віднайшла своє втілення в наукових пошуках і вітчизняних науковців. Зокрема, проблему булінгу у шкільному середовищі досліджували С. Бурова, О. Морозов, М. Бородаєва, М. Дмитренко, О. Лавриненко, В. Панок, О. Шуміло, В. Синьов, О. Барліт, А. Барліт, А. Король, О.Л.Глазман, Л.Лушпай та інші. Також варто згадати Є. Грибанова, Р. Іванченка, Л. Нечипорук, О. Ожйову, В. Пономарьова, В. Соловійова.

Значний внесок у дослідження проблеми співпраці сім'ї та школи зробили сучасні вчені. Ними вивчались такі аспекти даної проблеми: українські народні виховні традиції як форми виховного впливу на молоде покоління (В. Кузь, Ю. Руденко, В. Скутіна, Є. Сявавко); особливості виховного потенціалу родинної педагогіки (С. Бабишина, З. Болтарович, М. Стельмахович); підготовка до виконання батьківських та материнських функцій (В. Бойко, Д. Луцик, Г. Чередніченко); формування педагогічної культури сучасних батьків (А. Марушкевич, В. Постовий); психологічні основи сімейного виховання (В. Кравець); основні напрями співпраці сім'ї та школи (Т. Алексеєнко); форми організації роботи з батьками в освітньому закладі (І. Рибальченко); виховна робота сім'ї та школи з важковиховуваними дітьми (В. Татенко, Т. Титаренко, В. Оржеховська); педагогічні проблеми молоді сім'ї (Т. Алексеєнко, В. Постовий); спілкування батьків і вчителів з дітьми (П. Щербань).

Не зважаючи, на певні дослідження вітчизняних вчених явище булінгу є відносно новим поняттям на території України й залишається поки що малодослідженим напрямом для науки.

Об'єктом дослідження є - процес профілактики булінгу в шкільному середовищі.

Предмет дослідження – зміст співпраці сім'ї та школи у профілактиці булінгу в закладах середньої освіти.

Мета роботи – теоретично охарактеризувати зміст співпраці сім'ї та школи у профілактиці булінгу в шкільному середовищі та розробити практичні рекомендації соціальним педагогам щодо профілактики цього явища.

Для вирішення поставленої мети ми виділили такі **завдання**:

1. Здійснити соціально-педагогічний та психолого-педагогічний аналіз проблеми булінгу.
2. Охарактеризувати причини та наслідки булінгу для його учасників.
3. Проаналізувати зміст співпраці сім'ї та закладів середньої освіти у профілактиці булінгу.
4. Розробити рекомендації соціальним педагогам щодо взаємодії сім'ї та школи у профілактиці булінгу.

Для розв'язання визначених завдань використовувалися **методи дослідження**:

– теоретичного пошуку: аналіз філософської, педагогічної, психологічної, соціологічної, юридичної літератури, що дало змогу уточнити зміст основних понять; порівняння, класифікація, систематизація й узагальнення теоретичних і емпіричних даних;

– емпіричного характеру: анкетування, бесіди, тестування, спостереження.

Наукова новизна і теоретична значущість дослідження полягає в тому, що здійснено узагальнення основних соціально-педагогічних та соціально-психологічних чинників булінгу в умовах ЗСО. Виокремлено на теоретичному рівні особливості співпраці сім'ї та школи щодо профілактики булінгу.

Подальшого розвитку набули положення щодо соціально-педагогічної профілактики булінгу в умовах ЗСО на засадах взаємодії сім'ї та школи.

Практичне значення дослідження полягає у можливості застосування основних положень, висновків та дослідження у діяльності різних закладів середньої освіти, що реалізують соціально-педагогічну діяльність. Запропоновані рекомендації можуть бути використанні при роботі соціальними педагогами в профілактичній роботі з учасниками булінгу.

Апробація результатів дослідження:

– наукові публікації:

Руденко Н. Ф. Соціально-педагогічна профілактика булінгу серед школярів. *Науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення: збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції* (30 квітня 2020 р., м. Ніжин) / за ред. О. В. Лісовця, С. О. Борисюк. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 247 с, С.74-76.

Руденко Н.Ф. Співпраця сім'ї та закладів освіти у профілактиці булінгу. *Партнерська взаємодія у системі інститутів соціальної сфери: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції* (24 листопада 2020 р., м. Ніжин) / За заг. ред. О. В. Лісовця та С. О. Борисюк. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 173 с, С. 166-169.

Руденко Н. Ф. Проблема кібербулінгу в закладах середньої освіти. *Педагогічний альманах: збірник праць молодих науковців* / відп. ред. Є. І. Коваленко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2020. Вип. 1. С. 477–482.

– Участь у наукових конференціях:

IV Міжнародна студентська науково-практична конференція «Науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення». НДУ ім. Миколи Гоголя, Ніжин, 30 квітня 2020 р.

Конференція молодих науковців «Молодь у науці». НДУ імені Миколи Гоголя, м. Ніжин, 13-22 травня 2020 р.

Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція «Модернізація професійної підготовки менеджерів» НДУ імені Миколи Гоголя, Ніжин, 21 жовтня 2020 р.

III Міжнародна науково-практична конференція «Партнерська взаємодія у системі інститутів соціальної сфери». НДУ імені Миколи Гоголя, Ніжин, 24 листопада 2020 р.

Структура роботи. Наукова робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаної літератури (69 джерел) та додатків. Загальний обсяг 147 сторінок, з яких 120 – основний текст.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОБЛЕМИ БУЛІНГУ В СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІЙ СФЕРІ

1.1 Булінг як соціально-педагогічна проблема сьогодення

Нині явище булінгу (цькування) у сучасних закладах середньої освіти, до якого відносять різні жорстокі дії учнів, які спричиняють приниження гідності однієї особистості й отримання певного задоволення від цього іншої, набуває неабиякого поширення. Про це свідчить величезна кількість відповідних зарубіжних і вітчизняних досліджень, безліч спроб запобігання і профілактики даного явища, які впроваджуються у всьому світі. Реальністю стало пропагування у засобах масової інформації культу сили й жорстокості, який формує у школярів хибний світогляд стосовно способу й стилю життя, моделей поведінки, шляхів досягнення поставлених цілей, зниження вихованого потенціалу родини, поширення асоціальної поведінки. Особливого розповсюдження дане явище набуло в закладах середньої освіти.

Булінг призводить до цілої низки педагогічних (шкільна дезадаптація та академічна неуспішність), психологічних (психологічні розлади, тривожність, закріплення у свідомості учня негативних уявлень про себе, зниження самооцінки, порушення соціалізації і соціальна дезадаптація), медичних (травматизація) наслідків. Надзвичайного поширення набувають також прояви систематичної, довготривалої агресії одних школярів по відношенню до інших, коли в ситуацію прояву агресії поступово «включається» вже весь клас.

Уперше термін булінг виникнув на початку 70-х рр. ХХ ст. у Скандинавії, де група вчених вивчала явище насильства між учнями в школі. Назва походить від англійського слова «bully», що означає хуліган, забіяка, людина, яка використовує свою силу й владу, аби налякати, або ж заподіяти шкоду слабшим людям. Дотепер немає досить чіткого наукового визначення даного терміна. Саме поняття булінг деякі науковці розуміють по-різному і дають різноманітну кваліфікацію його видів.

Так, приміром, **норвезький психолог Д. Ольвеус** у 1993 році визначив це явище в шкільному колективі як «ситуацію, в якій підліток неодноразово та довготривалий час виступає об'єктом негативних дій і нападів із боку одного школяра або декількох школярів» [53, с. 78].

Інші науковці **О. Морозов, Д. Булда й М. Бородаєва** характеризують булінг як «досить агресивне переслідування одного із членів групи іншими членами групи чи його частиною» [53, с. 78].

Т. Доукіна визначає булінг як «агресивну поведінку однієї людини стосовно іншої із метою заподіяння останній моральної чи фізичної шкоди, принизити та у даний спосіб утвердити власну владу» [53, с. 78].

Д. Лейн та Э. Міллер пов'язують явище булінгу з цькуванням. Вони ж хаорактеризують його як «довготривалий процес свідомого жорстокого відношення, фізичного та (чи) психічного, з боку одного чи колективу школярів до іншого школяра (інших школярів)» [1, с. 216-217].

І. Малкіна-Пих характеризує булінг як «агресивну поведінку, яка виражається у зловмисному переслідуванні, жорстокості, в намаганнях образити та принизити людину, підрвати її репутацію та інше» [1, с. 217].

На думку Е. Роланда, «булінг являє собою довготривале фізичне чи психічне насильство із боку індивіда чи колективу відносно індивіда, який не здатний захистити себе у даній ситуації». [1, с. 217].

І. Бердишев характеризує булінг як «свідоме, довготривале насильство, яке не носить характеру самозахисту та надходить від одного чи декількох людей» [1, с. 217].

І. М. Кон вважає, що «булінг – це залякування, фізичний чи психологічний терор, який спрямований на те, аби викликати в іншого страх та цим самим підкорити його собі» [1, с.216-217].

Із вище зазначеного та проаналізованого можна відмітити, що булінг може включати в себе чотири головні складові:

- 1) це агресивна та негативна поведінка;
- 2) вона здійснюється регулярно;

3) вона відбувається у стосунках, учасники яких мають неоднакову силу та владу;

4) ця поведінка є зумисною.

Отже, ми можемо констатувати, що відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» «булінг (цькування) – це діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого».

Мотивацією до булінгу можуть виступати:

- заздрощі;
- помста;
- відчуття неприязні;
- прагнення відновити справедливість;
- боротьба за владу;
- необхідність підпорядкування лідерові;
- нейтралізація супротивника через показ переваги над ним;
- самоствердження;
- бажання бути в центрі уваги та виглядати круто;
- бажання здивувати й вразити;
- бажання розрядитися та «приколотися»;
- прагнення принизити, налякати людину, яка не подобається.

Науковці, які досліджують явище булінгу серед учнів виділяють такі основні його риси:

1. Систематичність.
2. Повторюваність.
3. Навмисність дій. Він спрямований на нанесення фізичних та

душевних страждань учня, який був обраний ціллю знущань.

4. Нерівність фізичних, психологічних та соціальних можливостей. З одного боку знаходиться кривдник, який володіє владою у вигляді фізичної і / або психологічної сили, з іншого - жертва, яка такою силою не володіє і гостро потребує підтримки і допомоги третіх осіб.

5. Взаємостосунки агресора та жертви.

6. Булінг підриває у жертв впевненість в собі, руйнує здоров'я, самоповагу і людську гідність, відбувається емоційне приниження, образа почуттів людини, що призводить до виключення її з групи

7. Булінг - це груповий процес, який стосується не тільки агресора і жертви, а й свідків цькування, весь клас (групу), де воно відбувається.

8. Він ніколи не припиняється сам по собі, і завжди необхідно надавати захист і професійну допомогу жертвам, агресорам і свідкам [60, с. 170].

Таким чином, підґрунтям булінгу виступає статус, влада, суперництво, лідерство. Він включає у себе нерівність сили й влади, повторювані акти різних видів насильства і знущань з боку однієї особи або групи осіб по відношенню до іншої особи, що приводить жертву цькування у стан, у якому вона не спроможна ефективно захищатися від негативних дій.

Так, наприклад, ситуація, коли два учня з однаковими фізичними можливостями часто сперечаються або борються у дружній, ігровій формах, цькуванням не є. Це і виступає відмінною рисою булінгу від звичайного конфлікту. В конфлікті учасники займають рівні позиції, а в ситуації булінгу жертва постійно виявляється набагато слабшою, їй важче себе захистити, проти неї може виступати ціла група. Ще одна досить характерна риса булінгу – це те, що він передбачає свідому поведінку, яка спрямовується на те, щоб завдати шкоди й страждання іншій людині, зацькувати жертву, викликати у неї страх, деморалізувати, принизити, підпорядкувати.

В одному випадку це можуть бути систематичні словесні образи, обзивання чи глузування над певними особливостями особистості: манерою

говорити, одягатися, ходюю, мімікою, жестами, в тому числі, викликаними захворюванням або інвалідністю (заїкання, накульгування), етнічними характеристиками, вербальне приниження, образи, а також виключення з групи в якій знаходиться дитина, неприйняття та ізоляція, розповсюдження неправдивих чуток та інша поведінка, яка тим чи іншим шляхом завдає шкоди жертві.

В іншому випадку знуцання можуть прийняти форму побиття, штовханя, відбирання або псування речей, приниження гідності і т.д. Подібні фізичні і словесні дії характеризують прямий булінг. Непрямий булінг проявляється через менш явні дії, тобто маніпулятивною поведінкою, яка характеризується поширенням брехливих відомостей, пліток і чуток, виключенням дитини з кола спілкування, спільних занять, ігор, відторгнення, ігнорування, бойкот. У закладах освіти булінг може зустрічатися як серед однолітків, так і в стосунках учнів різних вікових категорій.

Також варто зазначити, що найчастіше булінг – це свідомо плановане тривале в часі фізичне і (або) психологічне насильство, припинення якого вимагає втручання третіх осіб - директора, вчителів, інших працівників закладів освіти, учнів, батьків, а іноді і представників правоохоронних органів.

Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу ми можемо виділити такі **причини булінгу**, які є достатньо складними й різноманітними.

Таким чином їх можна класифікувати за різними ознаками:

1. Персональні (особистісні):

- хибне уявлення про те, що така поведінка є прийнятною;
- бажання здобути авторитет у друзів та однолітків;
- бажання привернути до себе увагу дорослих;
- досить низький рівень виховання;
- нудьга;
- заздрощі;
- шантажування (бажання отримати від жертви гроші або якісь

цінні речі);

- бажання зберегти високий статус у групі та відповідати їй;
- бажання домінувати над іншими;
- зіткнення різноманітних субкультур, цінностей, поглядів та невміння, небажання толерантно відноситися до них;
- відсутність предметного відпочинку;
- пропуски занять та низька успішність у навчальному закладі;
- відшкодування за неуспіхи в особистому, громадському житті, навчанні;
- досить ранні сексуальні контакти;
- узяття на облік у поліцію або ж навіть рання судимість.

До основних причин, які можуть спричинити ситуацію булінгу ми можемо також віднести особливості характеру самого агресора (імпульсивний темперамент, імпульсивність, низький рівень контролю за своєю поведінкою і емоціями, гіперактивність, егоїзм, розсіяна увага, невисока успішність в школі, занижена самооцінка, висока схильність до гніву та інші). Також сюди ми можемо віднести, прагнення ризикувати, вплив комп'ютерних ігор, фільмів у яких пропагується насильство, агресія та жорстокість. Алкогольна й наркотична залежність, яка призводить до змін у мозку, погіршення здатності вирішувати власні проблеми, контролювати почуття та управляти гнівом.

Такі учні, систематично знущаються над однолітками, а іноді і навіть над педагогами, роблять це, як правило цілком свідомо, щоб самоствердитися, відчутти і продемонструвати свою владу. Їхня агресія викликана не стільки невмінням стримувати гнів, скільки бажанням налякати, заподіяти біль і страждання іншим в умовах відсутності загрози покарання.

Вагомими причинами підвищеного ризику прояву жорстокості учня є досвід попередньої агресивної або жорстокої поведінки, зазнавання у минулому фізичного або сексуального насилля вдома або ж у громаді,

генетичні фактори (сімейна спадковість), наявність вогнепальної зброї вдома.

Причиною віктимізації може стати «фактор інакшості» – наявність будь-якої відмінності від більшості однолітків, наприклад, фізичні недоліки, або незвичайний зовнішній вигляд, характер, певні особливості поведінки (замкненість чи настирливість), негативні соціальні навички, хвороби, низький інтелект та труднощі в навчанні. Часто такі діти не мають друзів і не користуються захистом з боку однолітків, що перетворює їх в легку мішень для агресора. Однак від булінгу страждають і цілком товариські діти, у яких є друзі. Наприклад, цькуванню нерідко піддаються обдаровані діти (діти, які мають високі академічні або інтелектуальні здібності), які особливо важко переживають цькування в силу підвищеної чутливості, що корелює з їх обдарованістю. У багатьох випадках з насильством і знущаннями стикаються діти, які не можуть постояти за себе фізично, не знаходять в собі душевних сил чинити опір і не можуть знайти підтримку серед однолітків і дорослих (батьків, педагогів). Однак не зважаючи на зазначені фактори, будь-яка дитина може постраждати від булінгу [68, с.26].

2. Соціальні чинники. Характер і поширеність булінгу в закладах середньої освіти часто відображає ситуацію з насильством в суспільстві в цілому, що, в свою чергу, відображає соціально-економічні і політичні умови, культурні норми, традиції і цінності, закони і їх дотримання.

– **недостатнє усвідомлення суспільством явища булінгу серед учнів як соціальної проблеми.** Існують досить помилкові уявлення про те, що підлітки зазвичай конфліктують і немає потреби в це втручатися, а прийняття участі хлопців у бійках допомагає виховати з них справжніх чоловіків.

– **негативний вплив сім'ї.** Родина – це безсумнівно первинний інститут соціалізації кожної дитини. Неспроможність сім'ї задовольнити базові потреби школяра, відсутність близьких, довірливих стосунків у батьків з підлітком або ж у сім'ї, слабкий або ж надто сильний контроль над школярем, ігнорування його інтересів, тиск, зміна вихователів (вітчим або мачуха), поява другої дитини в родині, сексуальне насильство й конфлікти,

досить низький соціально-економічний статус родини, завищені вимоги до шкільної успішності, які не завжди відповідають здібностям та можливостям учня, жорстоке ставлення по відношенню до нього. Соціально-психологічне неблагополуччя в сім'ї, відсутність контролю за життєдіяльністю дитини з боку батьків, досвід насильницьких відносин всередині сім'ї, відсутність теплих довірливих відносин з батьками, емоційна холодність і низький ступінь згуртованості членів сім'ї, відсутність взаємної підтримки – це все впливає на формування агресивності. Тобто однією із основних причин булінгу виступає саме невиконання виховної функції родини. Особливо це стосується неблагополучних сімей. Насильство у відносинах між батьками і з боку батьків по відношенню до дітей може задати парадигму міжособистісних відносин дитини в школі, в основі якої лежатиме агресія і насильство. Нерідко булерами стають діти, яких батьки вчать вести себе домінантно, пригнічувати інших і відстоювати свої власні інтереси за будь яку ціну.

У дітей з таких родин зазвичай виникають певні емоційні розлади, депресивні стани, агресивність по відношенню до тварин, менших дітей, а також однолітків та однокласників, низька здатність до емпатії.

Існують певні особливості родин, у яких зростають жертви булінгу: це сім'ї у яких є фінансові або сімейні труднощі, досить часті втручання у вирішення проблем учня, через що він не має змоги розвинути власні соціальні навички вирішення проблем та розв'язання конфліктів, залежність підлітка від підтримки батьків, відсутність інших соціальних навичок і позитивних прикладів поведінки у батьків.

– відсутність послідовної, науково обґрунтованої державної політики стосовно запобігання булінгу в навчальних закладах . Тільки віднедавна почали діяти «телефони довіри» та кризові центри для жертв насильства. Однак нині майже відсутні освітні, реабілітаційні, профілактичні програми для школярів, навчальні програми для батьків, які схильні до насильства й батьків, діти яких стали жертвами цькування.

– **низький рівень правової обізнаності громадськості й професійна невідповідність педагогів у частині реагування на прояви булінгу в закладі середньої освіти.** Зазвичай підлітки не володіють достатньою кількістю інформації про власні права. Зокрема це стосується права на захист від будь-яких проявів насильства. Сюди відносяться і відсутність знань про те, до яких саме органів захисту й соціальних організацій можна й необхідно звернутися за допомогою і захистом.

– **пропаганда насильства через засоби масової інформації та мережі Інтернет.** Культивування насильства та жорстокості в рекламі, використання сюжетів з насильством в популярних комп'ютерних іграх і неконтрольоване поширення порнографії збільшують агресивність людей в цілому, і дітей та підлітків зокрема.

По телебаченню, де досить часто показують жорстокі фільми й насильство, мають надзвичайно серйозний вплив на формування ціннісної системи й поведінки підлітка. Через вплив телебачення школярі поступово починають вважати насильство й агресію нормальним способом вирішення власних проблем і практикують побачене в реальному житті.

Значна частина учнів після перегляду сюжетів із картинками жорстокості, агресивності, насильства, самогубств уподібнюють себе з такими героями та діють відповідно. Зазначимо, що підлітки з проблемами розвитку й поведінковими розладами ще більш схильні до жорстокості, яку показують на телебаченні або в мережі Інтернет.

– **гендерні стереотипи.** Нерідко стають причиною булінгу в освітніх закладах. Традиційні уявлення про домінування чоловіка і підпорядкування жінки стають причиною гендерного насильства по відношенню до дівчаток. Учні хлопчики і вчителі чоловіки або інші працівники школи, можуть бути переконані у своїй перевазі над дівчатками (жінками), можуть допускати домагання, примушувати до сексуальних відносин, демонструючи силу і вдаючись до відкритих погроз, переходити від загроз до насильницьких дій.

Гендерна ідентичність лежить в основі багатьох випадків

систематичних знущань, регулярного і тривалого цькування підлітків. Об'єктами глузувань, обзивання, фізичного і сексуального насильства, аж до згвалтування стають, як правило, хлопчики, фізично слабші, ніж їх однолітки, поведінка яких не відповідає поширеним уявленням про мужність і «правильну» чоловічу поведінку. З подібним цькуванням стикаються і дівчатка, зовнішній вигляд і поведінка яких не вкладаються в «традиційні» уявлення про жіночність. Булінг в таких випадках стає регулярним, тому що жертва не може дати відсіч і боїться покаржитися, побоюючись ще більшого насильства.

– **вплив шкільного середовища.** Він виступає головним у створенні необхідних умов для здійснення або припинення булінгу в навчальних закладах.

Зазначимо, що дорослі також можуть ненавмисно або навпаки навмисно брати участь у ситуації булінгу, провокувати або ж сприяти йому шляхом:

- пониження підлітка, який не встигає чи навпаки досягає значного успіху в навчанні;
- висловлювання негативних чи саркастичних висловлювань із приводу зовнішності чи походження дитини;
- страхітливих або загрозливих жестів чи виразів;
- привілейованого ставлення до конкретного школяра;
- образи підлітка принизливими, а можливо навіть іноді нецензурними висловами.

Також можна спровокувати насильницьку поведінку серед учнів застосовуючи тілесні покарання, вживаючи грубі, що принижують честь і гідність вирази, крики й образи, піддаючи дискримінації, намагаючись жорстко регламентувати всі аспекти життєдіяльності школярів, пред'являючи завищені вимоги до навчання або дисципліни, занижуючи оцінки в якості покарання за небажану поведінку. Негативне сприйняття учням закладів освіти лише збільшує ризик агресивної поведінки. Агресивну реакцію учнів

може викликати і надмірне виділення вчителем когось з школярів в якості позитивного або негативного прикладу, а також стимулювання між ними суперництва на шкоду співпраці.

Найбільш складна і важка для всіх учасників освітніх відносин ситуація виникає в тому випадку, коли керівництво і педагогічний колектив освітніх закладів відмовляється визнавати випадки булінгу, покладає провину за те, що трапилося на жертву цькування, переконує батьків не звертатися в правоохоронні органи. Подібні дії посилюють в агресорів почуття безкарності, а у жертв викликають розпач і відчуття безнадійності, сприяють ескалації насильства і нерідко призводять до трагічного результату. [68, с.27-28].

Сприяти цькуванню можуть також:

- присутність у класі визнаного «лідера»;
- виникнення гострого конфлікту між двома школярами під впливом певних зовнішніх чинників, які є досить провокуючими чинниками для агресора (булера);
- небажання педагогів у силу свого незнання всієї ситуації брати на себе повну відповідальність за протистояння агресивної та/чи насильницької поведінки підлітків.
- відсутність контролю з боку педагогів за поведінкою дітей на перервах [38, с. 90-91].

– **культурні фактори.** Вони включають у себе засади функціонування всього суспільства, особливості підтримання і встановлення стосунків в родині й між однокласниками, загальноприйнятні методи вирішення конфліктів та досягнення порозуміння, особливості гендерних стосунків і ролей, особливості соціальної свідомості й соціальних цілей людей, соціальних прошарків і взаємодії різноманітних соціальних груп.

– **соціальна й економічна нерівність.** Це ще одна поширена причина насильства і цькування в закладах середньої освіти. Учні з більш забезпечених сімей і з більш високим соціальним статусом можуть

зневажливо ставитися до учнів з малозабезпечених сімей. Мігранти та представники етнічних меншин частіше за інших піддаються цькуванню в школі.

Місце розташування школи також впливає на ступінь поширеності в ньому булінгу. У тих закладах освіти, які розташовані в соціально неблагополучних районах міста або сільських поселеннях, частіше відбуваються акти цькування.

3. Ситуативні чинники. Вчиненню насильницьких дій можуть сприяти або перешкоджати певні, так звані ситуативні чинники, до яких можна віднести:

– **місце і час:** найчастіше булінг відбувається під час змін в коридорах, туалетах, на ігрових майданчиках, в роздягальнях перед уроками фізкультури або після них, а також в інших затишних місцях, де немає дорослих.

– **присутність спостерігачів:** для агресора, головний мотив якого самоствердження і демонстрація влади, вчинення насильницьких дії без свідків втрачає сенс; в той же час, при свідках акти цькування відбуваються частіше і з більшою травматизацією для жертви; присутність дорослих може запобігти або зупинити булінг.

– **споживання алкоголю, наркотиків або наявність зброї:** встановлено, що агресори частіше за інших учнів надмірно вживають спиртне і носять зброю; крім того, стан алкогольного або наркотичного сп'яніння може посилювати афективні реакції, а наявність зброї підвищує ризик нанесення тяжких травм.

Будь-які із виділених причин можуть лежати в основі проявів булінгу. Але жоден з перерахованих факторів окремо не здатний пояснити, чому одна людина поводиться агресивно, а інший ні, або чому в одних навчальних закладах здійснюється більше актів цькування, ніж в інших. Булінг в закладах середньої освіти - це результат складної взаємодії особистісних, сімейних, факторів середовища та соціальних факторів. Осмислення того, як всі ці чинники пов'язані з цькуванням в конкретному навчальному закладі –

важливий крок для його запобігання та попередження нанесення шкоди, який зачіпає всіх без винятку учасників ситуації булінгу. [68, с.28-30].

Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу ми можемо виокремити такі види булінгу:

1. Фізичний булінг – це застосування фізичної сили по відношенню до школяра, в результаті чого можливі тілесні ушкодження та фізичні травми (смикання за волосся, побиття, штовхання, укуси, ляпаси, удари, які наносяться руками, ногами, за допомогою будь яких предметів, потиличники, стусани, удусення, підніжки, зачіпання, бійки, пошкодження або знищення одягу й особистих речей жертви). У досить крайніх випадках застосовується зброя, приміром ніж. Така поведінка зазвичай зустрічається поміж хлопчиків, аніж серед дівчаток.

2. Підвидом фізичного булінгу виступає **сексуальне насильство** – це зумисне маніпулювання тілом підлітка як сексуальним об'єктом, яке призводить до залучення його в сексуальні дії із дорослими з метою отримання останніми сексуального задоволення або ж будь-якої іншої вигоди. До сексуального насильства також належить не тільки сексуальне розбещення школярів, але й залучення їх у проституцію, порнобізнес тощо. Крім того до цього виду булінгу можна віднести вербальні (погрози щодо сексуального насильства, жарти, принижуючі гідність вислолювання), фізичні (підглядання, небажані обійми, дотики, в тому числі до статевих органів, смикання нижньої білизни, оголення свої геніталій, сексуальні напади, показ порнографії, небажані домагання сексуального характеру - загравання, залицання, а також будь-які інші дії, спрямовані на утиск жертви, яка відхила подібні дії) та емоційні приниження (поширення чуток, написання поміток сексуального характеру, приміром, у роздягальнях, вбиральнях і вульгарні жести). У більшості випадків такі дії лякають, принижують і знижують почуття самоповаги у неповнолітніх і можуть викликати їх передчасне вибуття із навчального закладу.

3. З сексуальним насильством пов'язаний ще один вид насильства –

гендерне насильство, яке може приймати форму психологічного, фізичного або сексуального насильства, в основі якого лежать дисбаланс сил і гендерні стереотипи. Гендерне та сексуальне насильство частіше стосується дівчаток і жінок, особливо в суспільстві, де жінка традиційно займає підлегле становище. Соціальні норми, які закріплюють домінуюче становище чоловіка і культивують брутальність, можуть провокувати агресивну поведінку хлопчиків. Чекаючи підпорядкування і покірності з боку дівчаток, хлопчики, демонструючи свою мужність, можуть проявляти по відношенню до них тиск, примус і силу, вони можуть задирати, принижувати і піддавати фізичному і навіть сексуальному насильству. [68, с.20].

4. Психологічний булінг – це насильство, пов'язане з дією на психіку дитини, яке наносить серйозну психологічну травму шляхом словесних образ чи погроз, переслідування, залякування, створенням напруженої атмосфери для навчання із метою формування зверхнього ставлення класу, навіть педагогів навчального закладу до жертви, зазвичай, фізично слабкішого учня, який може бути з бідної або неблагополучної сім'ї.

До даного виду булінгу ми можемо віднести:

- *вербальний булінг* – це погрози, насмішки, глузування, обзивання (привласнення досить образливих прізвиськ), нескінченні зауваження, критика, необ'єктивні оцінки з боку педагогів, висміювання, приниження школяра в присутності інших учнів. Поширення чуток та пліток, соціальне виключення, образи, маніпуляція дружбою, брутальні слова, які передають потерпілому, що він нікчемна, непотрібна людина. Дискримінація за національною або ж соціальною ознакою, підкреслення уваги на фізичних вадах чи недоліках, нецензурна лайка. Навмисне доведення підлітка до стресу або нервового зриву;
- *образливі жести чи дії* – це плювки в жертву чи в її напрямку та інше;
- *залякування* – це використання агресивної мови тіла й інтонацій голосу для того, аби змусити жертву робити чи не робити будь-що;

- *ізоляція* – це така ситуація, коли жертву навмисне ізолюють, виганяють або ігнорують частина школярів або навіть весь клас, з підлітком відмовляються грати, спілкуватися, дружити, гуляти, не хочуть з ним сидіти за одною партою, не запрошують на дні народження та інші заходи чи свята. Крім того може відбуватися поширення записок, нашіптуванням принизливих образ, які можуть бути почуті жертвою, чи образливими написами на дошці чи в громадських місцях;

- *ушкодження та інші дії із майном* – це злочинство, крадіжки, ховання особистих речей жертви;

- *насильство до школярів із боку педагогів* – це маніпулювання, соціальна стигматизація (процес виокремлення або таврування школярів, навішування соціальних ярликів у вигляді визначень «невиправний», «двієчник» та ін.) та постійний шум на уроці [35, с. 9; 42, с.9; 9, с.93-94].

В основному фізичне й психологічне насильство часто починаються з залякування – загроз в усній або письмовій формі (в тому числі, із застосуванням електронної пошти, Інтернету), фізичних нападів або інших дій з метою навіювання страху, підпорядкування жертви кривдникові, примусу до вчинення будь яких дій. Залякування засноване на реальній або ймовірній нерівності сил агресора й потерпілого. Не отримавши належної відсічі, залякування, як правило, повторюється, стає систематичним, викликаючи у жертви травмуючі переживання.

5. Економічне насильство – це обмеження батьками підлітка в кишенькових грошах. Псування і / або насильницьке відбирання майна (одягу, шкільного приладдя, особистих речей, телефонів і ін.) та грошей булером в жертви. Часто цей вид насильства проявляється через здирництво - разове або періодичне вимоганнг грошей, речей під тиском і примусом, включаючи загрозу фізичної розправи, розголошення будь яких відомостей, поширення чуток і пліток. При подібних діях наноситься не тільки матеріальна, а й моральна шкода від завданих фізичних і моральних страждань (болі, страху, приниження, можливої фізичної розправи).

6. Ще одним з найпоширеніших видів насильства в освітніх закладах є **дискримінація**, яка передбачає упереджене ставлення до людини на підставі його національності, етнічного походження, статі, релігійної приналежності, інвалідності або будь-якої іншої ознаки. [68, с.21].

7. **Хейзинг**. Він пов'язаний з таким явищем як неформальні насильницькі обряди ініціації. Подібні ритуали більшою мірою характерні для закритих (воєнізованих, інтернатних, пенітенціарних) установ, але зустрічаються і в звичайних закладах освіти, особливо, якщо при них є гуртожитки для іногородніх учнів. Новачкам («новобранцям») однокласники або учні старших класів нав'язують принижуючі гідність різні дії (публічно пройтися голим, дати облити себе поміями, вимити підлогу в туалеті зубною щіткою та ін.). Також можуть відбуватися акти грубого фізичного і навіть сексуального насильства. Хейзинг досить часто має прихований або явний гендерний і сексуальний підтекст. [68, с.22-23].

8. **Кібербулінг**. В сучасних умовах розвитку інформаційних технологій й віртуального простору, різні засоби комунікації й мережа інтернет стають уже невіддільною частиною життя сучасного суспільства у цілому й школярів зокрема. Соціальні мережі, електронна пошта, інформаційні сайти, ігри, відеохостинги – це вже частина повсякденного життя й комунікації. Завдяки таким технологіям сучасні учні мають змогу користуватися електронними бібліотеками, різноманітними сайтами освітнього, пізнавального та розважального характеру (завантажувати книги, музику, відео, фотографії тощо). За допомогою них діти спілкуються з друзями та однолітками, дізнаються нову інформацію, беруть участь у суспільному житті, саморозвиваються, розважаються та просто відпочивають.

Втім, не зважаючи на достатньо важливі позитивні сторони, віртуальний простір приніс з собою виникнення нових ризиків, котрі становлять реальну загрозу для життя і безпеки особистості й суспільства. Однією із даних новітніх небезпек виступає кібербулінг (даний термін походить із двох англійських слів: кібер (kiber) що визначається як

віртуальне опосередковане комп'ютером середовище та булінг (bullying) перекладається як травля, залякування, третирування) – це різновид агресивної поведінки, через який зазвичай потерпають діти та підлітки, через те, що вони є надзвичайно активними користувачами віртуального середовища. Особливо сприяють цьому неконтрольоване використання контенту та відсутність або ж слабка сформованість критичного мислення.

Кібербулінгу ми вирішили присвятити окрему увагу, оскільки вважаємо, що це не просто «оцифрований» булінг. Це – самостійний вид переслідування людини, який має цілу низку специфічних особливостей.

Кібербулінг є усвідомленим й спланованим цькуванням. Його рольова структура теж як й у шкільному булінгу включає у себе кривдника (в даному випадку – кібербулера), жертву й спостерігачів, котрі пасивно чи активно підтримують котрусь з сторін. Основною його метою виступає погіршення емоційної сфери жертви й руйнування її соціальних взаємовідносин, крім цього він може включати у себе діапазон різноманітних форм поведінки, від певного грайливо-жартівливого до психологічного віртуального терору.

У віртуальному просторі ані фізична сила, ані значні матеріальні переваги, ані соціальний статус у групі однолітків не є необхідними. Кібербулери отримують перевагу, користуючись широтою аудиторії, анонімністю й значною недосяжністю для контролю з боку дорослих. Те, що не наважуються сказати вголос, вони можуть реалізувати в інтернеті. Тому непоодинокими є ситуації, коли насправді фізично слабший учень цькує значно сильнішого за себе. За рахунок цього він самостверджується, заслуговуючи собі авторитет у підліткових групах. Проте насправді булерами є школярі, які невпевнені в собі, і дані дії є проявом приховування своєї неспроможності та слабкості.

Явище булінгу має свої вікові й гендерні особливості. Перший приклад агресивної поведінки дитина отримує від дорослих – це вираз гніву, який здатне розпізнати навіть тримісячне немовля. Уже на другому й

третьому роках життя у дитини в конфліктах із однолітками та дорослими з'являються прояви агресії у формі вибухів гніву й застосування фізичної сили (приміром, ударів, штовхань, валяння по підлозі).

У дітей дошкільного віку агресивна поведінка спостерігається у ситуаціях захисту особистих інтересів, бажань і відстоювання власної переваги. Крім того може проявлятися у процесі формування соціальної ієрархії в дитячому саду, конкуренції за кращі іграшки, ігрове місце, рольову позицію в ігровій діяльності. Така поведінка використовуються як засіб чи як інструмент для досягнення власної мети.

Подібні дії можна спостерігати на дитячих майданчиках, де батькам доводиться вчити дітлахів ділитися іграшками, не забирати в інших дітей те, що сподобалось, не кривдити інших, уміти просити тощо. Згодом, із засвоєнням норм та правил поведінки, набуттям соціальних компетенцій ці природні прояви дитячої агресії змінюються більш спокійними формами поведінки.

Тому в якійсь мірі ситуативні удари рукою, щипання, штовхання у дітей дошкільного віку «вважаються» нормальними і можуть бути проявом самоствердження. Проте, якщо діти проявляють агресію, яка не має певної мети, спрямована виключно на заподіяння шкоди іншій дитині, їм подобається спостерігати, як іншому погано, то можуть свідомо й систематично знаходити способи, щоб завдати шкоди своїм "жертвам". Фізичний біль чи приниження однолітка викликає у таких дітей задоволення, а агресія виступає при цьому як самоціль. Подібна поведінка може свідчити про схильність дитини до ворожості і жорстокості, що, звичайно, викликає особливу тривогу. [64, с.205].

Варто зауважити, що булінг – це не тільки фізичне насильство, він може проявлятися і через соціальний тиск у формі бойкоту, ізоляції, навмисно створеної психологічно напруженої атмосфери у дитячому колективі для жертви, наприклад, коли група дівчаток неодноразово й демонстративно відмовляється грати з іншою дівчинкою, постійно

насміхаючись та висміюючи її.

Із початком навчання у закладі середньої освіти коло спілкування школярів значно розширюється. Спочатку вони залучаються до формального спілкування у процесі виконання різних навчальних завдань, потім починають будувати неформальні відносини, значний вплив на який має педагог. Саме за його сприяння виділяються окремі учні, які слугують зразком для інших у навчанні й поведінці, формується ставлення школярів один до одного, відбувається розподіл молодших учнів за статусами.

Уже у 8 років школярі вміють користуватися усіма засобами цькування, але справжніми булерами стають лише деякі з них. Найбільш розповсюдженими формами булінгу для молодших учнів є вербальні та фізичні знущання, моральне пригнічення та ігнорування. І якщо дитині цього віку хоча б один раз вдалося домогтися за допомогою сили того, що вона хотіла, а оточуючі поступилися їй, то вона й надалі буде застосовувати такий спосіб для отримання бажаного. Втім, і покарання за агресію може призводити до її посилення, так як покараний молодший учень, може й припинити, битися з іншими однолітками чи псувати речі в будинку, але ця загнана всередину агресія обов'язково проявиться: якщо не вдома, то в школі, якщо не у вигляді бійки, то у вигляді образливих прізвиськ на адресу ровесників.

Також варто наголосити на тому, що в результаті цькування страждають не тільки ті діти, на яких спрямоване це насильство, а й інші його учасники.

Віковими особливостями, що зумовлюють підвищення рівня агресії у підлітків є загострення акцентуацій характеру, у тому числі зростання фізичної активності, котра може проявлятися у задирливості, псуванні майна та інше. Підлітки досить активно намагаються отримати увагу, розуміння, підтримку й довіру дорослих. Вони намагаються відіграти визначену певну соціальну роль не лише серед однокласників, але й серед дорослих, проявляти свою соціальну активність, яку дорослі не завжди підтримують. У

результаті, нашоухуючись на психологічні бар'єри, не знаходячи взаємопідтримки та взаєморозуміння в оточуючих та родині, вони намагаються перебороти це за допомогою агресивної поведінки.

Ближче до середини підліткового періоду агресивна поведінка має тенденцію до зменшення, як наслідок зростаючих соціальних навичок та саморегуляції, проте неодноразово в підлітковому та юнацькому віці агресивна поведінка змінюється за силою та характером прояву. Також змінюються і види булінгу, здобуваючи нових агресивніших форм, приміром вимагання, залякування та сексуальний булінг.

Якщо взяти до уваги гендерний аспект, то необхідно зауважити, що явище булінгу більш розповсюджене серед хлопців. Це пов'язано з особливостями їх нормативної культури, яка помітно змінюється із віком.

У молодшому підлітковому віці популярність хлопчиків серед інших починає визначатися їх фізичною силою, напористістю, «крутизною». Фізичне домінування – це особлива форма нормативних взаємовідносин в хлоп'ячому середовищі. У середньому підлітковому віці увагу дівчат більше приваблюють саме фізично розвинені, готові поводити себе зухвало юнаки; вони раніше набувають досвіду спілкування і дружби з протилежною статтю, а також рано вступають у сексуальні контакти. Таким чином, агресивна поведінка хлопчиків певною мірою стимулюється соціальними очікуваннями однолітків. «Крутість» й агресивність слугують підвищенню позиції хлопця в колі однокласників, як серед хлопчиків, так і серед дівчаток.

Відносно дівчат, то вони також практикують булінг у реальному житті. Просто хлопці та дівчата використовують різні форми цькування. Якщо хлопці зазвичай застосовують фізичний булінг (стусани, поштовхи та інше), то дівчата найчастіше вдаються до непрямих форм тиску (поширення чуток, висміювання, маніпулювання, створення умов для виключення жертви з кола спілкування, підбурювання інших учнів) [1, с. 217; 64, с.205].

Під впливом традиційних уявлень про жіночність дівчатка починають використовувати свою «слабкість» і «безпорадність», не тільки щоб

привернути до себе увагу хлопчиків, але, знаючи їх бажання виступити в ролі захисника і покровителя, можуть залучити їх для здійснення фізичного насильства проти третіх осіб. Однак це не означає, що самі дівчата не б'ються і не нападають на хлопчиків.

Разом з тим, дівчатка агресори більш схильні до корекції агресивної поведінки, на яку може впливати негативна думка батьків і нетерпимість до насильства з боку педагогів. Дівчата, які постраждали від булінгу, в більшій мірі, ніж хлопчики, орієнтовані на пошук і отримання допомоги з боку третіх осіб, також вони частіше розповідають про пережите цькування дорослим.

Значним кроком для розуміння природи шкільного цькування є визначення його механізмів, котрі спричиняють його поширення:

– у процес цькування залучається соціальне наслідування, себто спостереження за проявами агресивних дій одного школяра стосовно іншого. Все це спонукає інших учнів до участі в подібних актах, зокрема якщо булер є «успішним» у цькуванні жертви;

– пом'якшення заборон проти агресивних тенденцій, інакше кажучи коли підліток бачить, що булер здобує винагороду за вияв агресивної поведінки, то це значно зменшує його власні заборони стосовно участі в агресивних атаках та діях;

– дифузія відповідальності, іншими словами коли декілька учнів беруть участь у залякуванні, то в кожного почуття провини й відповідальності зменшується;

– повторюваність атак, інакше кажучи в результаті повторних актів цькування над одним школярем іншими школярами він починає розглядатися як такий, який заслуговує на таке відношення [17, с. 48].

До характерних особливостей явища булінгу ми можемо віднести й наступне:

- булінг зазвичай відбувається у місцях, де контроль із боку дорослих менший або взагалі відсутній, – наприклад їдальні, коридори, сходи, вбиральні, роздягальні, спортивні та ігрові майданчики;

- булери й жертви досить часто одного віку, зрідка трапляються випадки коли кривдники старші;
- хлопчики зазвичай застосовують фізичну агресію, дівчатка – дражняться, задирають, поширюють чутки, ізолюють, ігнорують і виключають жертву;
- жертвами булінгу однаковою мірою можуть стати як дівчатка, так і хлопчики;
- приблизно половина випадків цькування здійснюється «один-на-один», у решті агресорами виступає уже група підлітків;
- випадки булінгу більшою мірою поширені в початковій і середній школі, набагато рідше — у старшій школі, проте з дорослішанням він набуває більш прихованого характеру.

Зазначимо, що досить важливим елементом виступає те, що булінг це явище, яке може бути систематичним і довготривалим та проходить декілька основних стадій (етапів):

Перша стадія – це виникнення цькування у групі. У підлітковому колективі навколо лідера, котрий прагне до самоствердження за допомогою демонстрації фізичної сили чи інших форм насильницьких дій, формується коло прибічників, котрі теж прагнуть до домінування чи до захисту й підтримки засновника групи. Якщо перші прояви цькування залишаються безкарними, то лідер тільки переконується в своїй безкарності, це підвищує його авторитет серед прибічників і зміцнює угруповання.

На другій стадії булінгу конфлікт значно посилюється. Невтручання із боку педагогів, байдуже ставлення однолітків – це все спричиняє те, що агресивні, насильницькі дії починають повторюються. Підліток, котрий став жертвою цькування, поступово втрачає здатність та волю до протистояння, стаючи при цьому все більш чутливим й уразливим, і тим самим надає привід для подальших наступів.

На третій стадії за підлітком, який регулярно піддається цькуванню, остаточно прикріплюється статус жертви. Оточення, яке вже звикло до того,

що до неї постійно проявляють насильницькі дії, звинувачують її саму в ситуації, що склалася. Дитина сама починає вірити в те, що лише вона винна у даній ситуації. Своїми силами вона вже не може впоратися із ситуацією, яка склалася, стає пригніченою, заляканою та деморалізованою.

На четвертій стадії цькування відбувається вигнання. Постраждалий учень, доведений до крайньої межі відчаю, аби уникнути зустрічі з агресорами, починає епізодично пропускати заняття або взагалі перестає відвідувати навчальний заклад. Таке явище здобуло назву «академічної шкоди булінгу». За допомогою втручання у ситуацію булінгу дорослих (батьків, вчителів, адміністрації навчального закладу) учня, який став жертвою, переводять в інший клас чи начальний заклад, зазвичай не надаючи йому необхідної соціально-психологічної допомоги й підтримки.

Отримана внаслідок досить тривалого, систематичного цькування глибока психологічна травма може надалі перешкодити успішній інтеграції і соціалізації школяра в новому навчальному колективі та бути однією із причин повторення цькування уже на новому місці. Не отримуючи необхідної підтримки і не знаходячи виходу із ситуації булінгу, дитина може почати завдавати шкоду сама собі, замислюватися або навіть здійснити самогубство. Часто жертви насильства настільки залякані, що їхній страх переходить на всі сфери життя, вони починають боятися всього [38, с. 85-86; 69, с. 272-273].

Отже, булінг за своєю природою є достатньо складним соціально-психологічним явищем, який впливає на всіх його учасників, призводячи до порушення не тільки в навчально-виховному процесі в закладі середньої освіти, але й до порушення нормальних стосунків у сім'ї. Усе це може нанести непоправну шкоду здоров'ю та життю підлітка. Вагоме значення у прояві булінгу відіграє шкільна політика, толерантне чи нейтральне ставлення адміністрації навчального закладу, соціальних педагогів, учителів та психологів до прояву агресивних, насильницьких, ворожих дій з боку учнів та поведінка самих педагогів. Саме це формує загальну атмосферу не

тільки учнівського класу, але й усього закладу середньої освіти, визначає внутрішнє життя, тобто його соціально-психологічний клімат.

1.2 Соціально-психологічні особливості учасників булінгу

Як соціально-психологічне явище булінг впливає на всіх учасників групи або класу школярів, де він виникає.

Зокрема науковець Д. Ольвеус розробив таку рольову структуру булінгу:

- 1) підліток, який став жертвою булінгу;
- 2) діти, які здійснюють насилля, ініціюють та відіграють лідерські ролі у процесі цькування – булери, іншими словами переслідувачі або агресори;
- 3) послідовники – це підлітки, які схвально відносяться до знущань над іншими учнями та беруть активну участь у даному процесі, проте в основному не є ініціаторами та не відіграють значної ролі;
- 4) пасивні булери – це школярі, котрі досить активно та відкрито підтримують знущання, приміром через сміх або привертання уваги до ситуації, однак самі не втручаються у неї;
- 5) потенційні булери – підлітки, яким подобаються знущання, проте вони не проявляють відкритих проявів підтримки;
- 6) спостерігачі (байдужі свідки) – школярі, котрі не беруть участі в цькуванні, не займають якусь певну позицію та можуть вважати, що це взагалі не їх справа, інакше кажучи виявляють байдуже ставлення до даної ситуації. Зазвичай самі відчують страх опинитися у ролі жертви, тому не використовують жодних захисних дій щодо жертви булінгу;
- 7) потенційні захисники – ці підлітки негативно ставляться до цькування та вважають, що зобов'язані допомогти жертві, однак нічого не роблять;
- 8) захисники – це школярі, котрі проявляють негативне ставлення до даного явища, намагаються допомогти, можуть втрутитися, щоб припинити цькування.

Будь-який учасник освітніх відносин без будь яких винятків при збігу певних обставин може бути залучений в ситуацію булінгу. Потенційно жертвою, агресором або свідком цькування може стати кожен учень. Проте, можна виділити найбільш типові особистісні особливості, характерні для учасників булінгу.

Типові риси школярів, які схильні ставати булерами:

- впевнені в собі, схильні до домінування в групі і підпорядкування інших, морально і фізично сильні;
- вони відчують досить сильну потребу панувати та підпорядковувати собі інших дітей, досягаючи таким чином особистих цілей;
- вони емоційно імпульсивні та доволі легко переходять у стан гніву й агресії;
- ставляться до оточуючих з певним почуттям зверхності;
- зазвичай зухвало й агресивно поводять себе стосовно дорослих (передусім батьків та педагогів);
- в основному егоцентричні, вони не вміють співчувати та жаліти, ставити себе на місце іншого;
- максималісти, котрі не бажають йти на компроміс;
- агресивні підлітки, які використовують для самоствердження жертву;
- школярі, які хочуть бути в центрі уваги;
- учні зарозумілі, які ділять усіх на «своїх» та «чужих» (така поведінка є наслідком сімейного виховання);
- підлітки із слабким самоконтролем, котрі не навчилися брати на себе всю відповідальність за власну поведінку;
- діти, які виховуються в родинах із авторитарним та жорстким вихованням. Будучи зацькованими вдома, вони намагаються виплеснути придушені гнів та страх на слабших однокласників;
- учні з неповних чи конфліктних сімей;
- школярі з досить низькою стійкістю до стресу;

- підлітки з низькою навчальною успішністю;
- діти, які виховуються у родині із низьким рівнем емоційного тепла й підтримки [60, с. 171; 57, с. 8-9; 42, с.5].

Для булерів характерні такі риси: імпульсивність, дратівливість, емоційна нестабільність, завищена самооцінка, ворожість, агресивність, схильність до брехні чи шахрайства.

Одним із найосновніших мотивів насильницької й агресивної поведінки підлітків є утворення високого соціального статусу в класі. Здійснення подібних дій у більшості класів асоціюється із проявом сили та здібностей досягати будь-яких поставлених цілей. Тому за допомогою даної поведінки учень має змогу підвищити власний статус у групі.

Поміж індивідуальних і соціальних мотивів агресорів ми можемо виокремити наступні: контроль над іншими за допомогою фізичного впливу чи вербального залякування, досить низький рівень емпатії, озлобленість і мстивість, такі школярі неадекватно сприймають дії інших учнів як ворожі чи загрозові, мають доволі негативний досвід вирішення конфліктів поміж батьками, думають, що агресія – це майже єдиний спосіб підвищити власну самооцінку, а фізичний образ значущим для почуття влади й контролю.

Зазвичай насильство над іншими дітьми здійснюється через глибокі психологічні комплекси й травми агресорів. Причиною того, що підліток стає агресором є недостатня увага із боку батьків, тому дана поведінка є чи не єдиним шляхом для її привернення. Досить часто такі школярі в дитинстві зазвичай виступали свідками агресивних моделей поведінки у родині між батьками, чи самі зазнавали фізичного або психологічного насильства [22, с. 126; 52, с. 10-11].

Тривожність, обумовлена сімейним неблагополуччям, напруженими відносинами з батьками, навчальна неуспішність і заздрість до більш успішних учнів з благополучної сім'ї, може створювати загрозу для статусу домінуючих дітей. Звернення до насильства дозволяє таким дітям затвердити

свій статус в класі або групі силою, викликом педагогам, приниженням однолітків або більш молодших, а іноді і більш старших учнів, утриманням всіх в страху. Вони впевнені в своїй безкарності, і їм потрібні свідки своєї сили, влади, «крутизни». Нерідко кумири кривдників - «сильні особистості», які вище законів, норм поведінки і моралі. [68, с.31-32].

Необхідно зазначити, що не завжди булери прагнуть власною поведінкою спричинити шкоду своїй жертві. У них можуть бути власні цілі, пиміром: відчути свою силу чи вплинути на ситуацію.

Характеризуючи булера як учасника процесу цькування ми можемо виокремити такі основні типи його поведінки:

1. Перший тип – це учень, який в основному поводить себе у соціально прийнятний спосіб, турбується про інших, має досить непогані успіхи в навчанні, вихований, відповідальний. Проте час від часу може поводити себе непередбачувано й нехарактерно, принижуючи інших дітей. Даною поведінкою школяр хоче привернути до себе увагу й справити враження на інших підлітків.

2. Другий тип – учень привабливий, не відчуває певного браку матеріальних речей, має досить непогані оцінки, друзів та знайомих, гарні лідерські якості, проте знущається з інших. Дану поведінку школяра можна пояснити тим, що не завжди враження про нього може співпадати з тим, яким він є насправді. Таким підліткам достатньо тяжко підтримувати очікування, котрі покладають на них батьки чи інші люди.

3. «Статусний» тип проявляється у так би мовити показовому цькуванні. Такі школярі намагаються постійно бути на так званій «сцені», завоювати аудиторію спостерігачів, їх лестощі й підлабузництво. Вони використовують різні види булінгу й вчиняють їх над слабшими фізично або психологічно, молодшими чи тими, хто їм з якихось причин не подобається. Вони думають, що їм надано певне право знущатися, і почувають себе досить добре, поки відчувають свою владу й перевагу над іншими учнями.

4. Тип кривдника «в повному озброєнні» має достатньо стійкі наміри

чинити цькування, зокрема коли відсутні інші люди. Пробоє ввести в оману інших, особливо дорослих. Як правило добре розуміють стан й емоції іншої людини й вміють користуватися цим в своїх цілях, звертають увагу на вразливі сторони потенційної жертви, власні справжні почуття намагаються достатньо добре приховувати.

5. Імпульсивно-агресивний тип – вони мають слабкі соціальні навички, цілковито непередбачувані, звинувачують інших у власній поведінці. Зазвичай мають проблеми із навчанням. Соціопати, приголомшливо небезпечні індивіди, психічно нездорові, одержимі власною персоною, діють виключно із власних мотивів та інтересів. Вони отримують велику насолоду від дій, які завдають шкоди, болю і приниження іншим. Застосовують грубий фізичний вплив, який вирізняється особливою жорстокістю та холонокровністю. Найбільш типовою рисою для таких учнів є мстивість та злопам'ятство.

6. Імпульсивно-демонстративний тип. Основна мета – продемонструвати себе та звернути на себе увагу інших. Такі школярі ігнорують загальноприйняті норми й правила поведінки, проте їх дії є імпульсивними та швидко змінюються на доброзичливі. Вони мають достатньо невисокий статус у групі однолітків. У них присутня гостра потреба в увазі та визнанні, яка не може мовною мірою реалізовуватися через загальноприйнятні форми спілкування, саме тому як засіб самоствердження та самовираження вони застосовують агресивні дії.

7. Нормативно-інструментальний тип. До даного типу відносять підлітків, які застосовують агресію як норму поведінки в спілкуванні з ровесниками, а насильницькі дії є засобом досягнення поставленої мети. Поведінка таких учнів відрізняється своєю цілеспрямованістю і бажанням зайняти лідерські позиції, підкорюючи й пригнічуючи інших. В основному, їх фізична агресія не відрізняється якоюсь особливою жорстокістю. У певних конфліктних ситуаціях вони не звертають увагу на переживання й образи однокласників, орієнтуючись на власні бажання. [38, с.87; 65, с. 177].

У сучасній психолого-педагогічній літературі також виділяють два види груп, в які можуть об'єднуються агресори.

1. Перший – це група ровесників, які спільно поводять себе так, як би ніколи не поводитися порізно, відносно тих, до кого вони виявляють насильницькі дії із певною метою. Вони усвідомлюють власний негативний вплив на жертву й біль, який йому заподіюють.

2. Другий тип – це «банда кривдників», котра виступає стратегічним об'єднанням заради досягнення влади, контролю, підкорення і переваги. Вступаючи у групу спочатку для почуття поваги й захисту, зрештою учасники стають занадто прив'язаними до групи. Вони розпочинають ігнорувати власне життя і потреби й не помічають усіх наслідків власних дій [38, с.87-88; 65, с.177].

Жертвою шкільного цькування може стати будь-який учень, проте зазвичай обирають того, хто слабший або відрізняється буль-чим від інших.

Зазвичай жертвами цькування стають школярі, які мають:

1. Фізичні недоліки – носять окуляри, мають порушення слуху чи опорно-рухового апарату (приміром ДЦП), занадто низькі чи високі, інакше кажучи ті, які не можуть себе захистити, фізично слабкіші своїх однолітків.

2. Особливості здоров'я – існує досить велика кількість розладів, котрі можуть викликати глузування та знуцання серед ровесників: епілепсія, тики, заїкання, дислалія (порушення мови), дисграфія (порушення вимови), дислексія (порушення читання), дискалькулія (порушення здатності до рахування).

3. Особливості поведінки – це замкнуті, чутливі, з підвищеною особистісною і ситуативною тривожністю, сором'язливі, тривожні, імпульсивні, з підвищеною чутливістю до життєвих труднощів і стресів, невпевнені у собі, з заниженою самооцінкою і низькою самоповагою, гіперактивні, підлітки з досить незвичайною манерою мови, інтроверти, школярі, які не здатні за себе постояти через власну делікатність або психологічні особливості. Залежні від думки оточення, схильні до частих

переживань і депресивних станів, із підвищеним емоційним дискомфортом, в міжособистісних відносинах для таких підлітків характерні самотність та залежність від думки оточуючих. Часто - це фізично слабкі або полохливі діти, які не вміють демонструвати впевненість і приховувати тривогу і страх.

4. Особливості зовнішності – усе те, що виділяє підлітка за зовнішнім виглядом у класі, може стати причиною для насмішок: колір волосся, особливості форми голови, низький або занадто високий зріст, веснянки, форма носа, клаповухість, криві ноги, вага тіла (надмірна вага або худорлявість).

5. Недостатньо розвинені соціальні навички – вони не вміють спілкуватися із ровесниками та самовиражатися. Такі учні не можуть захищатися від цькувань, глузувань та образ. Зазвичай не мають близьких друзів, саме тому успішніше спілкуються із дорослими, аніж з однокласниками.

6. Страх перед навчальним закладом – мають негативні соціальні очікування стосовно навчання, негативне ставлення до закладу середньої освіти через неуспішність в навчанні, мають підвищену тривожність і невпевненість, відчують певний страх перед відвідуванням якихось окремих предметів.

7. Відсутність досвіду життя у колективі – не мають досвіду взаємодії у дитячому колективі до навчального закладу, можуть не володіти навичками, які дозволяють впоратися із проблемами у спілкуванні. Також сюди відносяться підлітки гіперопікувані батьками.

8. Обдарованість – зазвичай вундеркінди не мають друзів. Варто зазначити, що у принизливих і образливих прізвиськах, які дають учням з високою успішністю і обдарованим дітям, акцент найчастіше робиться не на обдарованості, а на особливостях зовнішності або поведінки: «очкарик», «ботанік».

9. Неуспішність у навчанні чи часті пропуски занять.

10. Учні іншої національності, раси, релігії, кольору шкіри або

зовнішності.

11. Низький рівень достатку родини та як результат бідніший одяг, відсутність гаджетів та інше.

12. Новачки, які прийшли у новий клас, де є вже сформовані зв'язки між школярами та ролі розподілені.

13. Неохайні, досить погано вдягнені учні, котрі не дотримуються гігієни, із брудним волоссям, неприємним запахом та інше.

14. Зазвичай це підлітки з соціально неблагополучних, багатодітних, неповних родин чи сімей із нетиповою манерою поведінки й способом життя.

15. Привілейоване становище із боку педагогів [42, с.6-7; 49, с.6].

Значущу роль відіграють не лише індивідуальні особливості учня, але і його роль і місце в класі. Ті школярі, котрі активно не включені у групові процеси, тримаються окремо, менш товариські, не мають в класі близьких друзів і підтримки з боку більш сильних і високо статусних членів учнівського колективу, в основному, є аутсайдерами та їх, особливо більш обдарованих та талановитих не люблять в групі. У таких випадках знаходиться той, хто бере на себе роль булер. У результаті чого виникає цькування.

Крім того, жертвою цькування ризикують стати діти, до яких упереджено ставляться вчителі та інші працівники закладів середньої освіти. Відкрита неприязнь дорослих, їх образливі висловлювання та дії дискримінаційного характеру стосовно деяких школярів ставлять останніх у становище ізгоїв і роблять їх легкою мішенню для знущань і насильства.

Можна виокремити декілька типів жертв у залежності від реакції на цькування:

1. Пасивні жертви, більш тривожні та невпевнені, схвильовані та незахищені ніж інші підлітки. Характерними рисами виступають обережність, сензитивність, схильність до відходу в себе. На прояви цькування реагують плачем, відступають, чи уникають агресора. Така реакція

фактично виступає винагородою для кривдника, тому цикл цькувань продовжується. Таким школярам притаманне негативне відношення до самих себе, як правило вони перебувають на самоті, не проявляють агресії та віддаляються від групи ровесників. Покірні жертви потерпають від досить низького почуття власної гідності, зазвичай думають про себе, що вони невдахи, дурні, сором'язливі та непривабливі люди.

2. Провокативні жертви викликають роздратування та гнів, привертають увагу агресорів та ровесників, здобувають певний контроль над ситуацією, реагують із проявами агресивності, ворожості, стурбованості, схвильованості, такі підлітки більш схильні протистояти цькуванню, у той час як пасивні жертви уникають чи погоджуються із своїми кривдниками.

3. Хронічні жертви. Вони зазнають цькування декілька разів на тиждень. Вони ладні повертатися до булерів заради продовження встановленого зв'язку, який ініціює новий цикл насильства. Хронічні жертви продовжують бути такими навіть в разі зміни навчального закладу, місця проживання, а також зазвичай приходять до самогубства як до єдиного припустимого варіанту вирішення ситуації, яка склалася [52, с.7; 38, с.88].

Виявити прояви цькування можна шляхом спостереження за поведінкою і настроєм підлітка. Жертва, неодноразово, відчуває власну беззахисність та пригніченість перед булером. Зазвичай це призводить до почуття постійної небезпеки, страху та почуття невпевненості. Усе це зумовлює втрату поваги до себе та віри у власні сили. Учень, який став жертвою стає беззахисним перед нападками кривдників, а занадто жорстоке цькування може підштовхнути дитину на зведення рахунків із життям. Саме через це рідним і близьким людям потрібно проявляти виняткову увагу навіть до невеликої зміни в поведінці школяра.

Ознаки того, що школярі є об'єктом цькування:

- Підлітки, які страждають від цькування, бояться самі ходити у школу та додому, просять проводити їх на уроки, зазвичай запізнюються.
- Змінюються характер і поведінка учня.

- Починають губити гроші або особисті речі, чи приходити додому в порваному одязі або ж із поламаними речами, не надаючи логічних пояснень ситуації, котра склалася.

- Просять про додаткові кишенькові гроші, які можуть призначатися вимагачам і шантажистам.

- Учні, які стали жертвами цькування, можуть також починати говорити про те, аби покинути навчальний заклад, розпочинають пропускати заняття, а також заходи, у яких беруть участь інші діти.

- Починають проявлятися очевидні симптоми страху, які полягають в скаргах на досить погане самопочуття, головному болі або болі в шлунку, порушеннях сну та апетиту, нічному крику, заїканні та нервовому тику.

- Погіршується успішність у закладі середньої освіти, втрачається зацікавленість до улюблених занять, школярі розпочинають прогулювати уроки. Не хочуть ходити до навчального закладу під різноманітними приводами.

- Постійні садна, синці й інші травми.

- Мовчазність, небажання іти на розмову.

- Досить поганий настрій після повернення із навчального закладу, неодноразова пригніченість, вразливість, тривожність та плаксивість або, навпаки – дратівливість та агресивність.

- Самотність та відсутність шкільних друзів або приятелів.

- Достатньо дивна дорога до закладу середньої освіти – довга, незручна або взагалі манівцями.

- Проблеми із харчуванням: хворобливий апетит або його відсутність.

- Хворобливі переживання із приводу власної зовнішності або інших чинників, які роблять підлітка «не таким».

- Утечі з власного дому, самоушкодження, суїцидальні прояви та як кінцева міра – суїцид. [37, с.182-183; 34, с.58-59; 49, с.8].

Зазначимо, що до ознак, за якими можна упізнати цькування у навчальному закладі можна віднести і наступні:

- когось із підлітків затискають у кутку приміщення;
- коли якийсь дорослий підходить до групи дітей, вони досить різко замовкають, розбігаються, або можуть обійняти «жертву», так ніби все нормально;
- увесь клас сміється над одним підлітком;
- після занять діти не розходяться, на когось чекають;
- шкільні речі учня (підручники, зошити, якісь особисті речі) зазвичай бувають розкидані по класу, чи сховані;
- на уроках школяр поводить себе досить непомітно, боязливо, коли відповідає, у групі починається шум, галас, та перешіптування;
- під час перерви, у їдальні, підліток тримається відсторонено від інших учнів, ховається, тікає від ровесників та старших учнів, намагається перебувати недалеко від педагогів та дорослих;
- учня ображають, дразнять та дають зневажливі прізвиська;
- у процесі групових ігор або занять, дитини взагалі ігнорують чи вибирають останньою [57, с.10; 42, с.7].

Указані прояви доволі не завжди вказують на те, що учень став жертвою цькування. Проте, якщо дані ознаки виявляються постійно, то необхідно поговорити з школярем для встановлення причин, які викликали зміни в його поведінці.

Необхідно наголосити на тому, що в більшості випадків підлітки не розказувати про випадки цькування, які були скоєні по відношенню до них нікому із дорослих. Причин, чому саме вони не звертаються за допомогою досить багато. До них можна відносять: відчуття вини, впевненість, що вони самі у всьому винні, страх помсти, почуття сорому, що не змогли захистити себе самі, страх, що їм ніхто не повірить, не хочуть завдавати клопотів батькам, чи бояться досить бурхливої реакції з боку батьків, не мають впевненості у тому, що ще щось може змінитися, думають, що поради, які

можуть дати батьки або педагоги тільки погіршати ситуацію, яка вже є, бояться, що педагоги розкажуть булеру, хто розповів про цькування, а також відчують страх того, що про них будуть думати як про «стікачів або ябед».

Зокрема це відноситься до хлопців, від яких батьки через досить поширені гендерні стереотипи зобов'язують, щоб ті були мужніми та могли постояти за себе. Однак саме для підлітків, які страждають від булінгу в закладі середньої освіти, надзвичайно важливими є достатня любов, допомога, підтримка, здорові відносини в родині та розуміння та прихильне ставлення із боку вчителів.

Цькування виникає не тільки між жертвою та агресором, проте є також груповим явищем, у якому беруть участь інші школярі, їх називають **свідками (або спостерігачами)**.

Спостерігачі, не дивлячись на те, якої позиції додержуються, фактично беруть участь в процесі цькування і зазнають значного впливу. Активна підтримка чи підбадьорювання булера свідками викликає набагато сильніші страждання і приниження у жертви, сприяє антисоціальній поведінці агресора. Дана поведінка значно збільшує ризик втрати чутливості до жорстокості й агресивності, тим самим допомагає зробити підлітків повноцінними булерами.

Необхідно зазначити, що свідки також можуть перебувати під враженням від побаченого: зазвичай відчують страх, перебуваючи в навчальному закладі, відчують себе безпорадними, саме через те що не можуть зупинити цькування, крім того можуть відчувати почуття вини через свою бездіяльність чи через те, що вони самі приєдналися до булінгу.

У залежності від ступеня прихильності до булера можна виділити такі види груп свідків:

1. Група, наближена до агресора: послідовники (вони беруть досить активну участь у цькуванні, проте не починають його); пасивні агресори (вони підтримують булінг, проте не беруть активної участі ньому);

потенційні булери (люблять спостерігати за цькуванням, проте не показують досить відкритої підтримки).

2. Група випадкових спостерігачів (так би мовити «це не моя справа») – не долучається до жодної із сторін та не проявляє ні підтримки, ні схвалення.

3. Група можливих захисників – цькування їм не подобається, та вони думають, що мають його спинити, проте не роблять абсолютно нічого.

4. Група захисників жертви – вони обурені цькуванням і допомагають чи намагаються допомогти жертві [38, с.88].

Існують деякі причини, через які спостерігачі бояться втручатися у випадок цькування чи повідомляти про такі ситуації іншим: зазвичай підлітки просто не знають, що саме потрібно зробити, бояться стати новою жертвою чи зробити щось, що може лише ускладнити ситуацію.

Отже, існує досить чіткий розподіл учасників булінгу на агресора, жертву й свідків, виокремлено основні типи поведінки під час цькування кожного з них. Виділено основні характерні особливості потенційних чи вже сформованих агресорів або жертв, різну міру залучення свідків до булінгу. Велика кількість типів поведінки учасників булінгу відображає чималу різноманітність варіантів приниження і здійснення булінгу. Це пояснюється багатогранністю міжособистісної і міжгрупової взаємодії у дитячому й підлітковому колективах.

1.3 Наслідки булінгу для його учасників

У даному розділі ми прагнемо звернути особливу увагу на індивідуальні наслідки шкільного цькування для всіх його учасників.

Булінг достатньо сильно впливає на все життя жертви та позначається на емоційному й соціальному розвитку, а також на шкільній адаптації, і звичайно може мати тяжкі психологічні наслідки. Підлітки, які

зазнали знущань, отримують досить тяжку психологічну травму. Не має особливого значення, який саме вид цькування зазнала жертва – фізичний чи психологічний.

Довготривалий стан тривоги зумовлює різноманітні психічні розлади: депресії, неврози й фобії. До того ж, постійна тривожність спричиняє різні поведінкові порушення – аутоагресивну, адиктивну, суїцидальну, делінквентну поведінку особистості. Зазвичай, у жертв цькування розвиваються різноманітного роду адикції – алкогольна, наркотична або тютюнова, які допомагають зменшити тривогу й психологічну напругу. Невтручання чи невчасна, досить некомпетентна допомога жертвам цькування, може призводити до особливо важких порушень поведінки, аж до делінквентної, коли школяр із категорії «жертви» переходить до категорії «булера».

Може траплятися така ситуація, коли у відповідь на насильство, деякі школярі відповідають насильством. Щоб протистояти булеру, вони вдаються до самооборони, звертаються по допомогу до друзів, старших братів або сестер, значно рідше – до батьків і педагогів. У відповідь на словесні образи або вимагання підлітки можуть відповідати фізичним насильством, яке в більшій мірі характерно для хлопчиків. Із метою самооборони дівчатка можуть вдаватися до непрямого цькування. За однакової рівності сил (фізичних і моральних) булінг може припинитися, якщо агресор переконається в тому, що не може залякати і деморалізувати жертву. Проте в більшості випадків він звернений на тих, хто не може надати належного опору.

Також булінг може призводити до того, що учень повністю відсторонюється від родини, друзів та знайомих, звинувачуючи себе в усьому, що з ним сталося.

Довготривале знущання і цькування помітно впливає й на комунікативну сферу особистості. Приміром, у жертв цькування можна спостерігати розпад комунікативних вмінь, нездатність налагоджувати

соціальні відносини у колективі через відсутність бажання чи страх спілкуватися з іншими. Зокрема негативними наслідками тривалого цькування є порушення функцій мовлення – це втрата здатності досить чітко вимовляти й зв'язувати слова та словосполучення, заїкання, нерозбірливість мови, через певний страх критики чи кепкування ровесників.

Булінг завдає жертві, передусім, психологічної шкоди, яка виражається у заниженій самооцінці, самоповазі та впевненості в собі, підвищеному рівні тривоги (ситуативної та особистісної), низькому рівні відчуття безпеки, розвитку депресивного стану. Одним із прямих наслідків цькування є виключення учня із класу. Мова йде не про пряме виключення із групи, а про ізоляцію підлітка від неформальних заходів класу – як у реальному (шкільне й позашкільне життя), так й у віртуальному світі (спілкування у соціальних мережах). Створюється ситуація, коли школяр формально знаходиться у колективі, а реально – знаходиться поза ним. Як наслідок, усе це може призводити до стану фрустрації [52, с.7-8; 19, с.34].

Підлітки, які регулярно піддаються цькуванню, з часом втрачають здатність постояти за себе, у деяких сформовується комплекс вини - в тому, що їх ображають, вони звинувачують себе. Зазвичай, жертви булінгу бояться та соромляться звертатися за допомогою до дорослих і спочатку намагаються захистити себе за допомогою відповідної агресії, яка часто посилює їхні соціальні та психологічні труднощі. Приховування булінгу має декілька причин: жертва не вірить, що педагоги чи батьки зможуть допомогти, боїться, ще більшого цькування після втручання дорослих, вважає ганебним «закладати» агресорів. Відсутність віри у можливість захисту сприяє ще більшому травмуванню жертви.

Булінг зазвичай спричиняє депресію, самотність, безсоння. Необхідно наголосити на тому, що усі ці наслідки можуть проявлятися у жертв протягом багатьох років.

Одним з найбільш серйозних результатів булінгу для жертв є високий ризик суїцидальної поведінки. Підлітковий вік вважається найбільш

суїцидально небезпечним, а для тих, хто став жертвою насильства, особливо сексуального, ризик самогубства зростає у декілька разів. У випадках постійного і жорстокого булінгу підлітки можуть розглядати самогубство як певне звільнення від страждань, так як з плином часу при відсутності підтримки та допомоги з боку дорослих вони поступово втрачають надію на позитивне вирішення проблеми, і смерть здається єдиним можливим способом позбавлення від постійної травмуючої ситуації та супутніх емоцій безвиході та самотності.

Серед фізичних проблем, які можуть виникати у жертви необхідно виокремити такі: головні болі, порушення сну, болі в животі, поганий апетит, соматизація тривоги (іпохондрія), досить часті скарги на погане самопочуття особливо під час навчальних занять, наявність ран і синців на тілі, енурез та інше.

Академічна успішність підлітка, який став жертвою булінгу, безумовно, також зазнає змін. Спочатку учень може починати спізнюватися на уроки, потім з'являється страх йти в школу, небажання відвідувати заняття, прагнення пропустити певний день тижня або урок через страх піддатися цькуванню (приміром, урок фізкультури, так як інциденти булінгу досить часто відбуваються в роздягальнях). Як результат, у школярів, які постраждали від знущання, знижується навчальна та пізнавальна мотивація.

Учень стає замкнутим і сором'язливим. Роль жертви в підлітковому колективі перетворюється в подібну позицію у дорослому житті. Саме тому, навіть якщо він зможе будувати відносини з оточуючими, однак так чи інакше буде відігравати другорядні ролі у колективі, й далі продовжуючи «накручувати» себе стосовно власної неповноцінності. Крім того можуть проявлятися посттравматичні стресові розлади, проблеми соціальної ізоляції, соціальної тривожності, самотності й тривоги та спостерігатися асоціальна поведінка.

У власному відношенні до конфлікту можна виділити два типи жертв. Перші завжди намагаються його уникнути, у такий спосіб не стільки

вирішуючи суперечку, скільки відтягуючи її. Другі – навпаки можуть досить агресивно реагувати на усі спроби знуцання, цим самим загострюючи протистояння.

У даних двох випадках, ці типи школярів стають неспроможними вирішувати конфлікти, котрі виникатимуть як у підлітковому, так й у дорослому віці.

Жертви цькування як правило залежні від думки оточуючення, неспроможні висловлювати власні інтереси й постійно займають позицію підкорення, вони перекладають відповідальність за усе, що відбувається у їхньому житті на інших та навіть не намагаються усвідомити свою значимість. Такі учні песимістичні, відчувають, що від їх абсолютно нічого не залежить. Вони позбавлені можливості розвиватись та не можуть ані поставити собі певну мету, ані її досягти. Подібна поведінка формується у дитинстві та без корекції може призводити до пасивності вже у дорослому віці.

Жертви, в основному, не мають друзів та близьких знайомих. Зовнішніми причинами цього є розуміння більшістю свідків цькування, що дружба із жертвою є неприйнятною та неприпустимою. Зокрема, коли формується ієрархія в колективі, і всі соціальні відносини й ролі сприймаються досить різко та недвозначно. Внутрішніми причинами цього є відсутність необхідних комунікаційних навичок у жертви. Іншими словами, вже у новому колективі та у дорослому житті, жертва не розуміє цінність дружби й залишається самотньою [19, с.39].

Кривдники в основному перебільшують власне значення у підлітковому колективі. Вони досить неадекватно сприймають норми та правила регулювання соціального життя (думаючи, що вони залежать від їхньої волі) та впевнені, що можуть змінювати їх в будь-який момент згідно своїх бажань. Фактично, їхня найбільша проблема – це нездатність прийняти норми груп, у яких вони будуть перебувати в подальшому житті.

Необхідно зазначити, що в наслідок такої позиції велика частина

ініціаторів шкільних цькувань мають досить підвищений ризик до антисоціальної і делінквентної поведінки (вандалізм, крадіжки у магазинах, вживання алкоголю і наркотичних речовин та інше). Зазвичай вони стають злочинцями й отримують судимості вже у молодому віці.

В дорослому житті булери стають авторитарними керівниками. Такі особи мають доволі низьку здатність до емпатії. Саме тому, почуття інших людей для них не особливо важливі. Це стає причиною того, що їхні комунікаційні навички є заниженими, їм надто складно сформувати свою групу, де насильство не відіграє визначальну норму.

Агресорам властива надмірна агресивність саме тому, ці школярі не схильні до компромісів і поступок. Для них, так само як і для жертв булінгу, існує проблема залишитися самотнім. Ідеться про те, що вони не зовсім розуміють цінності дружби – усі їхні шкільні друзі були близькими тільки через страх і силу, а в дорослому житті дані цінності вже нівелюються. Та й сама дружба заснована на таких складових – завжди тимчасова.

Зважаючи на рівень самооцінки кривдників, можна сказати про те, що в них сформований найбільший розрив з усіх учасників булінгу між реальною й ідеальною самооцінками. Іншими словами кажучи, вони зазвичай бажають зайняти досить високу позицію, і саме тому – практично постійно невдоволений тим місцем, яке вони посідають у реальному житті [19, с.41].

Ще однією особливістю виступає схильність до домінування. Булери не враховують думки й інтересів оточення, завжди виникає потяг до встановлення певного контролю та влади над іншими членами колективу. Вони зацікавлені в створенні конфлікту, не зважаючи на те чи є в даному колективі «жертва» або її немає.

Більшість агресорів зазвичай не досягають досить високого рівня реалізації власних здібностей, тому що звикають самостверджуватись за рахунок інших людей, а не у результаті своїх зусиль.

Спостерігачі зовні пасивно сприймають факти булінгу в своєму колективі. Проте, на психологічному рівні вони також переживають через те,

що трапляється у закладі середньої освіти. Крім того їм властивий страх стати новою жертвою, свідки можуть перейматись від своєї безпорадності, до того ж – звинувачувати себе в тому, що вони чи приєдналися до кривдника, чи не змогли його зупинити. Також може виникати прагнення приєднатися до процесу, зокрема якщо у них немає стійкого відношення до даної ситуації. Необхідно зазначити, що велика частина підлітків може позитивно відноситися до булера.

Більшість свідків булінгу не повідомляють про подію педагогам і не розповідають батькам, оскільки невпевнені в тому, що будуть прийняті дієві заходи та забезпечена їхня безпека. Окрім того, для більшості підлітків, повідомлення про цькування рівноцінно визнанню власної слабкості, невміння справлятися з труднощами, а доноси та «стукацтво», взагалі не схвалюється серед однолітків. Усе це загрожує відторгненням і покаранням у підлітковому середовищі.

Спостереження цькування формує у спостерігачів фальшиві почуття права й свободи завдавати шкоди іншим людям, пригнічуються співчуття, емпатія та сором. У такий спосіб порушується здатність школярів спілкуватися, вести переговори й іти на компроміс. Не засвоюються поняття моралі, як важливого суспільного явища та не відбувається усвідомлення власної відповідальності один перед одним і перед колективом у процесі спільної діяльності. Крім того у свідків може розвиватися позиція невтручання й ігнорування чужого страждання.

Коли булінг не припиняється негайно і повторюється, у свідків виникають різні виправдання цих дій, також можуть звинувачувати в цьому жертву. Повторювані сцени булінгу притупляють почуття жалю, формують толерантність до агресії. Подібні переживання погіршують соціально-психологічний клімат в класі й у цілому в закладах середньої освіти та негативно впливають на взаємовідносини учнів між собою і з викладачами. Атмосфера в школі стає більш відчуженою і жорстокою. Без надання кваліфікованої допомоги свідкам насильства, викоринити його неможливо.

Якщо немає ефективного втручання у ситуацію, спостерігачі бачачи, що дії агресора не отримують покарання частіше використовують агресію у майбутньому.

Наслідки для закладів середньої освіти. Прояви булінгу можуть відображати наявність вже існуючих в закладах середньої освіти проблем. Приміром, у школах з високими показниками насильства спостерігається несприятлива соціально-психологічна атмосфера, яка, в свою чергу, сприяє поширенню й закріпленню цькуванню.

В одному випадку, стикаючись з булінгом серед учнів, деякі педагоги і керівники закладів середньої освіти займають позицію невтручання, вважаючи конфлікти в підлітковому середовищі абсолютно звичайним і неминучим явищем, важливим для виховання характеру, життєстійкості, вміння відстоювати свої погляди та інтереси, постояти за себе і бути готовими до труднощів у дорослому житті. Потурання «невеликого» насильства, в основному, призводить до його переродження в регулярний і жорсткий булінг не тільки слабких і непопулярних школярів, а й педагогів.

Подібна ситуація складається і в іншому випадку, коли в закладах освіти панує авторитарне керівництво. Тотальний і жорсткий контроль за всіма аспектами життя школи зі сторони директора тримає педагогічний та учнівські колективи в напрузі, але не звільняє їх від насильства. Навпаки, досить високий рівень стресу, відчуженості, директивний стиль взаємовідносин - все це сприяє формуванню в підлітків моделі агресивної поведінки, пов'язаної з примусом і цькуванням, яке направляється на однолітків і педагогів. Заходи підтримки дисципліни, які застосовуються в таких освітніх закладах, - загрози і шантаж - відображають філософію авторитарної влади. Втім погрози педагогів досить часто не мають бажаного впливу на ініціаторів булінгу, які швидко засвоюють використовувані керівництвом школи техніки маніпуляції і починають їх застосовувати проти самих працівників освіти.

Не в силах впоратися з булінгом і в першому і в другому випадках,

керівництво і вчителі закладів освіти нерідко делегують відповідальність за підтримання видимості порядку самим ініціаторам цькування, турбуючись, ключовим чином про те, щоб про те, що відбувається в школі не дізналися інші.

У даних ситуаціях учні гостро відчувають, що педагоги абсолютно нічого не роблять, і сприймають дорослих як людей, які не контролюють ситуацію, а тому не мають ресурсів для допомоги та захисту жертв. Не отримуючи необхідної підтримки ні з боку дорослих, ні з боку однолітків, жертви булінгу починають пропускати заняття, переходять в іншу школу, або навіть зовсім відмовляються від завершення освіти. При цьому слід зазначити, що не тільки жертви, але й решта учнів відчувають наслідки булінгу в школі: вони не можуть повною мірою зосередитися на навчанні, так як не відчувають себе в безпеці, у них домінують пригнічений настрій, песимізм, інертність, відособленість, антипатія, нетерпимість і агресивність один до одного та працівників освітніх закладів, які сприймаються ними вороже.

Булінг в закладах середньої освіти також негативно позначається і на викладачах та інших співробітниках. У школах з авторитарним керівництвом об'єктом утисків і приниження стають самі вчителі, допоміжний і технічний персонал. Негативні відносини в педагогічному колективі переносяться на учнівське середовище.

Не маючи необхідних знань, навичок і не отримуючи належної допомоги та підтримки з боку керівництва і батьків, педагоги змушені витрачати велику кількість часу і сил на розбір окремих випадків булінгу серед учнів, що не завжди призводить до тривалого і стабільного поліпшення ситуації. Не отримуючи позитивних результатів і не відчуваючи себе в безпеці, вони втрачають мотивацію до педагогічної діяльності, вважають за краще зовсім не помічати прояви цькування серед учнів.

Нездатність або ж небажання закладів середньої освіти боротися з проявами булінгу призводить до конфліктів з батьками. Вони перестають

відвідувати батьківські збори, брати участь в шкільному житті, та не зумівши вирішити проблему в одному, переводять жертву або агресора в іншу. [68, с.43-44].

Отже, крім короткострокового впливу, булінг має також досить серйозні довгострокові наслідки, які можуть проявлятися як у жертв, так і в булерів протягом всього життя. Негативного впливу зазнають і свідки, а також загалом навчальна атмосфера в класі й закладі середньої освіти. Невід'ємним наслідком поширення цькування серед дитячого середовища є перехід до агресивних дій, які мають злочинний характер, що викликає небажані негативні тенденції у функціонуванні молодіжного середовища та суспільства загалом. Тож дуже важливим є планування і здійснення комплексної стратегії щодо запобігання й подолання булінгу в підлітковому середовищі.

Висновки до першого розділу

У результаті проведеного нами аналізу теоретичних основ проблем булінгу в соціально-педагогічній сфері ми відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» користувалися таким визначенням «булінг (цькування) – це діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого».

Підґрунтям булінгу виступає статус, влада, конкуренція та лідерство. Цькування охоплює нерівність сили й влади, що призводить до стану якому жертва не може успішно захищатися від негативних дій. Булінг передбачає свідому поведінку, яка спрямовується на те, аби завдати шкоди й страждання

іншій людині.

Мотивацією може виступати: заздрість, помста, самоствердження, прагнення бути в центрі уваги, здивувати, вразити, виглядати круто, відновити «справедливість», принизити або налякати людину, яка не подобається.

Причинами булінгу стають: персональні (нудьга, заздрість, бажання привернути увагу дорослих і завоювати авторитет у друзів та однолітків, особливості характеру самого булера та інше), соціальні (недостатнє усвідомлення суспільством явища булінгу серед учнів як соціальної проблеми, негативний вплив родини, пропаганда насильства через ЗМІ та інтернет, соціальна й економічна нерівність), ситуативні (місце і час, присутність спостерігачів, споживання алкоголю, наркотиків або наявність зброї).

Серед видів булінгу дослідники виділяють такі: фізичний, сексуальний, гендерний, психологічний, економічний, дискримінація за будь-якою ознакою, хейзинг, кібербулінг. Учасниками цього явища виступають агресор, жертва, а також свідки. Булінг має свої вікові та гендерні особливості, а також проходить декілька основних стадій.

Наслідками булінгу виступають академічна неуспішність, порушення на емоційному і соціальному розвитку, шкільна дезадаптація, зниження самооцінки, самоповаги й впевненості в собі, антисоціальна та делінквентна поведінка, підвищення рівня тривоги, складнощі у взаємостосунках, низька здатність до емпатії, адикції, хвороби, схильність до домінування, самотність, депресія, суїцидальна поведінка, і як крайність – суїцид.

РОЗДІЛ II. ПРОФІЛАКТИКА БУЛІНГУ НА ЗАСАДАХ СПІВПРАЦІ СІМ'Ї ТА ШКОЛИ

2.1 Особливості співпраці сім'ї та школи у профілактиці булінгу серед підлітків

У наш час родина відіграє найголовнішу роль не лише в формуванні особистості школяра, але й суспільства у цілому. Сім'я разом із закладом середньої освіти створює той значущий комплекс факторів й умов виховного середовища, котрий визначає ефективність всього освітнього процесу. У Державній національній програмі «Освіта (Україна XXI століття)» наголошується: «В основу національного виховання повинні бути покладені принципи єдності сім'ї та навчального закладу, наступності й єдності поколінь. Навчальний заклад повинен продовжувати родинно-сімейне виховання, працювати у тісному контакті із батьками, налагоджувати взаємозв'язок між закладом середньої освіти й сім'єю, бо це – основа, передумова підвищення активності навчання й виховання».

Учні здобувають освіту, виховуються й навчаються не тільки у закладі середньої освіти. Їхній розвиток продовжується й поза стінами навчального закладу і насамперед – в родині, тому що вона одною із найголовніших й незамінних виховних соціальних інститутів, вагомість якого в формуванні особистості учня досить важко переоцінити. Тільки у ній, під керівництвом й за допомогою сім'ї підліток пізнає навколишній світ в усіх його складностях й багатогранних проявах, саме у ній проходить його громадське становлення та процес соціалізації, починають формуватися основи світогляду та моральності, певні життєві принципи, переконання і естетичні смаки, ціннісно-мотиваційна сфера особистості та здобувається важливий життєвий досвід й знання про себе.

Необхідно зазначити, що саме батьки – це найближчі для дітей люди. Саме від їх поведінки, стилю виховання, ставлення до підлітка і оточуючих багато що залежить у формуванні його особистості та соціальних навичок, у

тому числі навичок адаптації до колективу однолітків і поведінки в навчальному закладі. Незважаючи на наявність великої кількості джерел інформації про виховання дітей (книг, тематичних журналів, окремих публікацій і спеціальних сайтів в Інтернеті та інше) досить значна частина батьків не мають чіткого уявлення про те, як допомогти своїй дитині навчитися ефективно спілкуватися з однолітками і дорослими, вирішувати конфліктні ситуації, справлятися з невдачами, бути впевненою у своїх силах та успішно досягати поставлені цілі.

У таких умовах перед педагогічним колективом постає завдання у наданні батькам інформаційної підтримки, їх навчання та консультування з питань виховання дітей без застосування насильства і розвитку в них особистісних і соціальних (життєвих) навичок з метою профілактики булінгу в освітньому середовищі. [68, с.103].

Співпраця родин та закладу середньої освіти є достатньо актуальною й складною проблемою, котра характеризується наявністю цілої низки різних підходів до її розв'язання. З'явившись на початку ХХ століття, вона й у наш час не втрачає власної актуальності, наповнюючись певним новим змістом, на котрий вагомий вплив чинять процеси, котрі відбуваються як в суспільстві, системі освіти, так й у кожній окремій родині загалом. Запорукою успішної навчальної й виховної роботи із профілактики булінгу в навчальному закладі є ніщо інше як саме співпраця педагогів із батьками, адже сім'я має достатньо вагомий вплив на процес розвитку особистості учня, а значить зробити батьків досить активними учасниками педагогічного процесу – це надзвичайно важливе та відповідальне завдання педагогів й закладу середньої освіти загалом. [61; с.162].

Зазначимо, що особливості взаємин закладу середньої освіти із родинами школярів регламентуються державними документами. До прикладу, в Законі України «Про освіту» визначені основні права й обов'язки батьків стосовно виховання дітей, зокрема, відмічено, що на батьків покладено однакову відповідальність за виховання та розвиток дитини.

Головними завданнями співпраці сім'ї та навчального закладу з профілактиці булінгу можна виділити наступні:

1. Інтеграція зусиль родини й педагогічного колективу в діяльності стосовно розвитку особистості підлітка.
2. Забезпечення безпосередньої участі батьків в організації навчально-виховного процесу та шкільному самоврядуванні.
3. Підвищення мотивації батьків до ознайомлення з науково-методичною та психолого-педагогічною літературою з проблеми булінгу.
4. Підвищення психолого-педагогічної культури батьків та поповнення арсеналу їхніх знань, умінь та навичок щодо виховної взаємодії з підлітками.
5. Підвищення відповідальності батьків за виховання школярів та ролі батька в сім'ї.
6. Створення ефективної системи просвітницької роботи, яка буде спрямована на підвищення правової обізнаності та культури батьків.
7. Презентація вдалого досвіду сімейного виховання.
8. Підвищення рівня профінформованості батьків і їх компетентності із проблеми булінгу та шляхів його профілактики.
9. Надання кваліфікованої психолого-педагогічної підтримки й допомоги родинам, діти яких були залучені в ситуацію булінгу.

Розглядаючи проблему структури співпраці сім'ї та навчального закладу О. М. Докукіна дає досить широку характеристику, до якої вона відносить:

1. Педагогічну діагностику сім'ї.
2. Визначення головних цілей та завдань спільної роботи.
3. Підвищення готовності батьків до співпраці з навчальним закладом.
4. Організацію різноманітних форм спільної роботи.
5. Стимулювання педагогічного колективу й батьків до співпраці.
6. Корекція спільної діяльності.

Виходячи з даної структури, ми можемо виокремити такі етапи встановлення співпраці сім'ї та школи:

1. Ознайомлення учасників співпраці з її метою (правами й проблемами учня, правами й обов'язками родини та навчального закладу).
2. Вивчення закладом освіти родини, а родиною – закладу освіти в межах прав й обов'язків усіх учасників педагогічного процесу.
3. Виявлення можливостей та недоліків мети співпраці, обговорення їх та вироблення певного спільного плану дій та залучення до його виконання.
4. Створення сприятливих умов для взаємодії родини та навчального закладу.
5. Формування позитивного ставлення до співпраці сім'ї та школи.
6. Організація та здійснення співпраці в різноманітних формах.
7. Контроль за здійсненням співпраці з усіх сторін, корекція даного процесу.

Зауважимо, що партнерські взаємовідносини між педагогічним колективом й батьками повинні бути міцними та різнобічними, й особливо це стосується дітей підліткового віку. Оскільки саме у даний період у школяра динамічно формується не тільки інтелектуальна основа його особистості, проте і його моральні якості та переконання.

Діяльність батьків й педагогічного колективу у інтересах учнів є успішною лише у тому разі, коли вони стають союзниками. Для цього надзвичайно важливо встановити партнерські, довірливі відносини із сім'єю кожного учня та створити атмосферу взаємодопомоги, взаємопідтримки та спільності інтересів.

На погляд дослідниці Т. Виноградової, аби співпраця сім'ї й закладу середньої освіти була достатньо ефективною, педагогічний колектив повинен у розробленні стратегії завбачувати проблеми, котрі є актуальними для учнів, вибудовувати роботу із батьками на випереджальному принципі та готувати батьків до розуміння взаємовідносин підлітків і їхніх проблем. Надзвичайно важлива роль в цьому відводиться пропагуванню знань із проблеми булінгу, котра має здійснюватися в процесі організації й проведення позаурочних заходів відповідного спрямування.

Вся ця робота скеровується на те, аби розвивати у родині позитивне ставлення до закладу середньої освіти, навчати учнів, залучати їх до трудовій й суспільно корисної діяльності, надавати кваліфіковану допомогу батькам в кризових ситуаціях, сприяти педагогічній самоосвіті батьків, крім того сприяти нейтралізації негативного впливу певних окремих факторів, котрі може спричиняти ситуація булінгу.

Поряд із пропагандою знань до основних напрямів співпраці сім'ї та навчального закладу Т. Виноградова відносить:

1. Залучення батьків до життя закладу освіти.
2. Узгодженість у підходах до підлітка.
3. Кваліфіковану допомогу та підтримку в складній ситуації булінгу.
4. інформування батьків про шкільне життя, освітній процес, про можливості, які родина може використовувати для освіти своєї дитини, справедливого вирішення конфліктних ситуацій. [61; с.163].

Роботу з батьками можна проводити за різними напрямками. До прикладу можна назвати такі:

1. Ведення характеристик родин школярів (склад родини, їхня сфера зайнятості, освітній і соціальний рівень, проведення громадського огляду, а також особові справи школярів).

2. Організація діагностичної роботи стосовно вивчення родин (бесіди із спеціалістами, робота психологічної служби, індивідуальні або групові консультації батьків спеціалістами навчального закладу, співпраця з соціальними службами, органами місцевого самоврядування та іншими організаціями).

3. Організація психолого-педагогічної освіти батьків (це тематичні загальношкільні збори, система батьківських лекторіїв, робота психологічної служби навчального закладу, заняття з елементами тренінгу, поради й рекомендації соціального педагога або практичного психолога, педагогів-предметників, класних керівників, адміністрації школи, відкриті уроки й заходи, дні відкритих дверей).

4. Запровадження системи масових заходів із батьками, робота по організації спільної діяльності й відпочинку (проведення тематичних ярмарок, виступи батьків на батьківських зборах, пікніки, спільні походи, екскурсії).

5. Створення можливостей для забезпечення прав батьків на участь в управлінні закладом освіти, організації навчально-виховного процесу (робота батьківських комітетів, залучення батьків до проведення педагогічних рад та нарад, роботи Ради профілактики школи, консультації адміністрації та психологічної служби навчального закладу).

6. Активне включення, за необхідності, в роботу сімей соціального педагога та практичного психолога (індивідуальні та групові консультації спеціалістами навчального закладу – тематичні та за запитом батьків, контроль за ситуацією булінгу, анкетування з метою вивчення думки батьків щодо визначення пріоритетних напрямків роботи з профілактики булінгу в навчальному закладі).

7. Розширення сфери додаткових освітніх послуг (робота гуртків). [14].

Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу ми хочемо виокремити такі форми співпраці родини й закладу середньої освіти у профілактиці булінгу:

1. Батьківські збори. Це найбільш поширена і доступна форма взаємодії закладу освіти з батьками. Під час них, разом із поведінкою учнів, їхніми досягненнями та прогалинами в навчанні, педагоги можуть обговорити різні питання, пов'язані з вихованням дітей, проявом насильства по відношенню до них в родині, в навчальному закладі й обговорити те, як цього не допустити, своєчасно виявити ознаки булінгу й надати допомогу як жертвам для подолання його наслідків, так й агресорам для зміни своєї поведінки. За можливості й необхідності класний керівник може запросити на батьківські збори психолога, соціального педагога, представників правоохоронних органів, уповноваженого з прав дитини, представників адміністрації та директора закладу освіти. Зазначимо, що така форма

взаємодії має стати важливим компонентом організації виховного простору навчального закладу, допомагати педагогам та батькам напрацювати спільне розуміння щодо проблеми булінгу та шляхів його подолання, також повинен відбуватися розвиток дискусійних площадок (проведення педагогічних рад, панельних дискусій, до яких будуть залучатися батьки). Загалом батьківські збори дають можливість підвищувати батьківські компетентності з питань навчання та виховання дітей, формувати батьківську колективну громадську думку та допомагає згуртувати батьківський колектив. Така форма співпраці вважається ефективною, якщо після неї народиться загальне розуміння ролі навчального закладу та родини в житті учня, а також прийняті спільні рішення щодо тієї або іншої проблеми.

2. Тренінги. Така форма співпраці дає можливість батькам та дітям спільно прожити декілька годин у цікавій взаємодії. Тренінги як форма профілактики булінгу є компетенцією шкільного психолога або соціального педагога. Участь дітей і батьків у спільному тренінгу можлива тільки на добровільній основі. Такі заняття дітей та їх батьків дозволяють по-новому будувати стосунки, сприяють розумінню інтересів та потреб учнів та вимог батьків, змінюють значимість авторитету обох батьків та кожного з них окремо.

3. Батьківські лекторії, центр психолого-педагогічної допомоги родині, університет педагогічних знань й інше. Такі форми співпраці сприяють підвищенню педагогічної культури батьків та їх психолого-педагогічної компетентності в сімейному вихованні. Засідання мають проводитися тематичні, на них запрошуються спеціалісти з різних галузей знань: психологи, соціальні педагоги, представники правоохоронних органів, соціальні працівники та інші.

4. Тематичні батьківські конференції з обміну досвідом виховання школярів. На них запрошуються батьки, педагоги, соціальні педагоги, психологи, за потреби представники громадських організацій. На конференції обговорюється проблема булінгу та шляхи його подолання.

Варто зазначити, що активними учасниками конференцій є самі батьки: саме вони готують аналіз даної проблеми з позиції власного досвіду. Характерною рисою конференції також є те, що на ній приймаються рішення чи намічаються заходи щодо профілактики та подолання даної проблеми.

5. Диспут, дискусія – це обмін думками з проблеми булінгу. Є однією з найцікавіших для батьків форм співпраці з навчальним закладом. Вона стимулює педагогічне мислення батьків, дозволяє підключати їх до обговорення найважливіших та найактуальніших проблем. Результати диспутів та дискусій сприймаються з більшою довірою, аніж лекції.

6. Презентація досвіду сімейного виховання. Може проводитися на базі одного класу, декількох класів з однієї паралелі, або ж батьків учнів різних вікових категорій із використанням активних форм роботи. Така форма роботи проводиться із залученням психологів, соціальних педагогів, соціальних працівників та інших спеціалістів, які можуть здійснювати аналіз успіхів сімейного виховання та дати рекомендації відносно попередження помилок у вихованні підлітків як з боку батьків, так і з боку вчителів.

7. Індивідуальна робота з батьками. Частіше проводиться з батьками школярів, які потребують підвищеної педагогічної уваги. Проте не слід нехтувати індивідуальною роботою з батьками й інших школярів, зокрема й успішних, оскільки в процесі цієї роботи класний керівник краще пізнає учнів та їхніми батьків, може заручитися їх підтримкою у вирішенні проблем класу.

8. Індивідуальні консультації, бесіди – це одна з найважливіших форм співпраці класного керівника з сім'єю. Вона повинна мати ознайомлюючий характер та сприяти створенню контакту між батьками і педагогом. Класний керівник має дати батькам змогу розповісти йому все те, із чим вони хотіли б ознайомити педагога в неофіційній обстановці. Також під час індивідуальних консультацій батьки мають змогу отримати реальне уявлення про шкільні справи та поведінку своєї дитини, а педагог - необхідну інформацію для більш глибокого розуміння проблем кожного школяра.

9. Тематичні консультації. Проводять спеціалісти, які мають змогу допомогти та знайти оптимальний варіант вирішення конкретної проблеми. Такими фахівцями можуть виступати: соціальний педагог, соціальний працівник, психолог, представник правоохоронних органів та інші.

10. Батьківські читання – це форма роботи, яка дає можливість батькам не тільки слухати лекції вчителів, а й вивчати соціально-педагогічну літературу з проблеми булінгу та брати участь у її обговоренні.

11. Батьківські ринги – це одна з дискусійних форм спілкування батьків та формування батьківського колективу. Така форма роботи готується у вигляді відповідей на запитання з проблеми булінгу. Питання обирають самі батьки. На одне питання відповідають мінімум дві сім'ї. У них можуть бути різні позиції та різні думки, які в процесі обговорюються. [50].

12. Семінари – практикуми – це форма вироблення у батьків педагогічних умінь із виховання учнів, ефективного вирішення виникаючих проблемних ситуацій. У ході практикуму педагог пропонує знайти вихід з будь-якої конфліктної ситуації, яка може скластися у взаємостосунках батьків і дітей, батьків і навчального закладу, пояснити свою позицію в тій або іншій реальній або вигаданій ситуації.

13. Колективні творчі заходи (святкові заходи, шкільні концерти, спектаклі, «3D суботи», вікторини) – батьків залучають до проведення шкільних дитячих свят і виховних заходів. Практика показує, що після відвідування свят більшість батьків не залишаються байдужими, у них навіть може виникнути бажання надати допомогу навчальному закладу в організації виховної роботи.

14. День відкритих дверей. До цієї форми співпраці відносяться: відвідування уроків, класні збори, залучення батьків в шкільне життя. Проводиться у зручний для батьків час, досить часто в суботу. У цей день вчителі проводять уроки в нетрадиційній формі, прагнучи показати свою педагогічну майстерність, розкрити здібності кожного з учнів. День завершується колективним аналізом: відзначаються досягнення, найбільш

цікаві форми уроку, результати пізнавальної діяльності, ставляться проблеми, намічаються перспективи.

15. Класні дитячі заходи. Впродовж навчального року всередині класу в основному проводяться різні заходи приурочені до певних свят. Подібні заходи сприяють зближенню та згуртованості між батьками та дітьми й загалом між батьками, відбувається налагодження контакту між педагогом і батьками. Також такі заходи позитивно впливають на формування особистості дитини. Варто відмітити, що завдяки такій співпраці батьки мають змогу постійно бути в курсі справ класу, бачити успіхи та невдачі своїх дітей.

16. Заходи діагностичного характеру – вони необхідні для прогнозування можливих проблем та пошуку оптимальних шляхів для їх вирішення.

17. Виставки робіт. Ця форма співпраці може включати в себе оформлення стендів для батьків із використанням дитячих малюнків та виробів на тему булінгу. Варто зазначити, що така форма роботи найчастіше використовується, як супутня іншим формам, а не як самостійна. Так, приміром, такі виставки можна організовувати під час проведення дня відкритих дверей, концертів, батьківських зборів та інше. Виставки є певним своєрідним стимулом для школярів, які бажають, щоб батьки похвалили й оцінили по достоїнству їхню працю.

18. Відвідування родин на дому – відвідуючи школярів на дому, можна з'ясувати умови їх сімейного виховання. Інформація про мікроклімат у родині, про особливості ставлення до підлітка, про орієнтацію батьків з питань виховання дозволяє педагогу індивідуально працювати з сім'єю, а також більш точно визначати напрямки і засоби корекційного впливу на учня у навчальному закладі. Також сюди можна віднести умови життя підлітка, ставлення до нього родичів, у тому числі ставлення учня до членів родини. Не маючи таких відомостей, не можна надати школярів необхідної допомоги та підтримки. [8].

До форм співпраці із метою профілактики булінгу, котрі може

використовувати педагогічний колектив у власній професійній діяльності ми можемо віднести й такі: сімейний клуб, організація і проведення круглих столів, семінарів та брифінгів, зустрічей із цікавими людьми, загальношкільні змагання, спільні походи, екскурсії по рідному краю, колективна підготовка класних годин, шкільних та випускних вечорів, участь у районних заходах стосовно співпраці школи, батьків та громадськості, спільні перегляди художніх чи документальних фільмів про виховання дітей та їх шкільного життя з обговоренням, наставництво, конкурси на кращого батька чи родину, відкриті уроки, самоосвіта, телефонна розмова, зустрічі з спеціалістами різноманітних напрямків, сімейні вечори, позакласний батьківський педагогічний всеобуч, участь у роботі Ради школи, класних й загальношкільних батьківських комітетів, діяльність в складі громадських комісій, методичні заняття, зустріч батьків з адміністрацією закладу середньої освіти, рольові ігри, усні журнали, батьківські вечори (посиденьки).

Необхідно зазначити, що особливу увагу слід приділити здійсненню інформаційно-просвітницької роботи із батьками. Педагогічний колектив може підготувати інформаційні матеріали, приміром, сформувати для них тематичну бібліотеку, яка буде включати в себе книги, посібники, відеофільми, нормативні документи закладу освіти з питань профілактики булінгу. Також можна підготувати і роздати батькам пам'ятки по неконфліктному спілкуванню з учнями, буклети з визначенням ознак та наслідків булінгу, пам'ятки з алгоритмами дій у разі порушення прав дитини або вчинення насильства щодо неї у закладі середньої освіти та контактними даними організацій, куди можна звернутися за професійною допомогою. [68, с.103-104].

Застосовуючи будь-яку форму співпраці, педагог має враховувати психологічні особливості учнів, уміти передбачати реакцію батьків на ту або іншу ситуацію, бути тактовним, уважним, уміти слухати та разом із батьками робити висновки.

Отже, проаналізувавши психолого-педагогічну літературу, ми дійшли висновку, що найкращі результати співпраці сім'ї й закладу середньої освіти мають ті педагогічні колективи, в котрих створюється відповідне виховне середовище, де батьки достатньо активно включаються в навчально-виховний процес й позаурочну діяльність (виховні заходи, змагання, свята, екскурсії, конкурси, походи), беруть досить активну участь в громадському житті закладу середньої освіти, складають колективні звернення до органів місцевого самоврядування, організовують дозвілля учнів, співпрацюють із адміністрацією навчального закладу у вирішенні поточних проблем, у класі запроваджуються активні форми роботи, створюється позитивний мікроклімат, встановлюються довірливі стосунки між учнями, батьками й педагогами.

Співпраця сім'ї та школи – це цілеспрямований процес, у результаті якого створюються сприятливі умови для розвитку школяра. Він має ґрунтуватися на принципах конфіденційності, взаємоповаги, взаємопідтримки, демократизму та рівноправному партнерстві. Навчальний заклад та батьки мають бути об'єднані спільною метою, злагодженою роботою, гуманними товариськими стосунками й високою відповідальністю. Саме за таких умов можна ефективно та успішно вирішити проблему булінгу в освітньому середовищі.

2.2. Соціально-педагогічна профілактика булінгу

На даний час, одним із найактуальніших питань, котре гостро постає у нашому суспільстві, є профілактика такого соціального явища як булінгу. Своєрідною особливістю виступає те, що наша держава знаходиться тільки на початку шляху з протидії булінгу, на відміну від інших країн. Однак реформи, котрі пропонуються урядом, у цілому стосуються того, аби перетворити заклад середньої освіти на безпечний простір, де будуть

неприпустимі насильство та цькування і крім того створити атмосферу довіри, взаємодопомоги, взаємопідтримки та взаємоповаги. Одним із досить ефективних засобів попередження цькування є запозичення закордонного досвіду із створення та впровадження антибулінгових програм.

Нині досить ефективними вважаються розробки різноманітних програм із подолання даного явища. Приміром, найбільш часто в практичній діяльності зустрічається профілактична програма, яку розробив норвезький психолог Дан Ольвеус. Відповідно до результатів багаторічного моніторингу дана програма значно (30-50%) зменшує кількість жертв булінгу. Крім того зменшує рівень антисоціальної поведінки, котра включає у себе: вандалізм та крадіжки. Значно покращуються соціальні відносини між підлітками, у тому числі поліпшується їх ставлення до закладу середньої освіти й навчальних занять.

У Великій Британії застовується програма Д. Таттума, котра має достатньо багато спільних рис із програмою Д. Ольвеуса. Зазначимо, що дані програми пройшли апробацію в багатьох навчальних закладах Норвегії, Великої Британії, США, Канади й Австралії та доказали, що грамотна й систематична робота із шкільним цькуванням сприяє його зменшенню та має достатньо велику перспективу подолання даного негативного соціального явища.

Своєрідною формою роботи у Канаді виступають розроблені методи психодіагностики дитячої агресивності, які дозволяють передбачити та дещо скорегувати майбутню поведінку потенційно можливого проблемного школяра.

Загалом ми можемо говорити про те, що всі антибулінгові програми відображають певні характерні риси, які пов'язані з особливостями країни, у якій вони використовуються, однак ми можемо визначити і їх спільні ознаки:

- систематичне опитування підлітків про розповсюдженість цькування;
- обговорення проблеми даного вища у класах, на

загальношкільних та батьківських зборах;

- створення самими школярами (за умови участі та допомоги дорослих) кодексу поведінки, якого будуть дотримуватися усі учні;

- посилення спостереження педагогів за підлітками протягом перерв, у їдальні, на ігровому та спортивному майданчиках, а також на шкільному подвір'ї;

- кваліфіковане навчання всього педагогічного колективу всім стратегіям профілактики шкільного цькування та втручання за умови його виникнення [37, с.184].

З огляду на те, що цькування носить груповий і масовий характер, саме тому його профілактика та подолання має передбачати певний комплексний характер. Інакше кажучи включати у себе не тільки роботу з окремими учнями, але й із колективом та суспільством загалом.

Зважаючи на вищезазначене ми можемо говорити про те, що зменшення рівня насильства між учнями передбачає вплив на різноманітні категорії, котрі умовно ми можемо поділити на чотири групи:

- підлітки;

- батьки;

- педагоги;

- структури, які відповідають за масове формування суспільних цінностей (це державні інститути та ЗМІ).

У процесі подолання булінгу важливим є також і врахування вікових особливостей у процесі подолання даного явища. Наприклад, якщо для молодших школярів основну роль відіграє родина, то відповідно – і головне завдання – це робота із батьками й батьків із учнями. Для старших школярів – основну роль відіграють свої колективи, у яких вони беруть активну участь. Таким чином для них досить впливовими будуть групові заняття і пошук вирішення проблеми через запропоновані свої (звичайно контрольовані дорослими) алгоритми та рішення. Безумовно це зовсім не означає того, що інші підходи взагалі не працюють. Це тільки говорить про

те, який із механізмів є найефективнішим для того або іншого віку.

Ми можемо виокремити такі три рівні подолання цькування у закладі середньої освіти:

- індивідуальний
- груповий
- загальносуспільний.

Індивідуальний підхід. Він дозволяє вирішити проблему цькування із одним учнем. Даний напрям передбачає окрему роботу із жертвою, булером і спостерігачем.

Специфіка індивідуальної роботи із жертвою цькування.

Ми можемо виділити такі певні кроки, через котрі має пройти підліток аби протистояти насильству.

1. Головний засіб подолання певного комплексу жертви в учня - це підняття його самооцінки.

У випадку цькувань у закладі середньої освіти підняття самооцінки має відбуватися трьома основними паралельними напрямками.

Особистість. Даний напрямок включає у себе декілька основних складових. По-перше, проводяться роз'яснювальні роботи, мета яких – пояснити особливості організму школяра, процесів його дорослішання. Така робота має відбуватись для розуміння і прийняття ним власних індивідуальних особливостей (це може бути колір волосся, ріст, певні фізіологічні зміни в процесі статевого розвитку, певні інтелектуальні особливості, матеріальний стан родини та інше).

У контексті даного напрямку досить важливим є пояснення школяру, що в тому, що він став жертвою цькування не має його вини. Крім того необхідним є зупинення виправдань підлітком поведінки тих, хто його цькує або взагалі нічого не робить для того, аби зупинити процес цькувань.

По-друге, не тільки прийняття «я», але і фізичне удосконалення. Передусім, ідеться про заохочення учня до занять спортом. Так він стає сильнішим фізично й психологічно [19, с.57-58].

Соціальні контакти – школяр, який став жертвою цькування для нормального розвитку й виходу з даної ситуації має безперервно спілкуватися із ровесниками.

По-перше, даний напрямок передбачає створення сприятливого та позитивного середовища для школяра, в якому йому буде набагато комфортніше налагодити контакти із власними ровесниками. Цьому може допомогти включення його до інших колективів. До них ми можемо віднести різноманітні форми позашкільної освіти – це гуртки, секції, або ж літні табори. Даний підхід дозволить підлітку не тільки знайти друзів за межами колективу, в якому його цькують, але й також сформує у нього розуміння того, що існують інші ролі (окрім «жертви»), яка була нав'язана йому в одній групі. Крім того завдяки даному підходу можна подолати в учня самовідчуття та само позиціонування його як жертви.

По-друге, тісні соціальні контакти передбачають також формування у школяра соціальних навичок та спілкування із ровесниками. Зазвичай, жертви позбавлені даного спілкування, і саме тому все частіше самоізолюються від класу. Тому школяра не тільки потрібно привести до нової групи, але й сформувати певну культуру спілкування – для того, аби він зміг налагодити взаємостосунки.

Мова йде про:

– Навички стрестостійкості, включаючи і здатність підлітка переносити критичні ситуації без досить різких емоційних відповідей або самоізоляції. Він має навчитися ігнорувати поодинокі випадки керкування (тому що вони скеровуються саме на його реакцію), вміти розрізняти жарти й образи. Проте, до цього має додатись також розуміння того, що ігнорування атак може бути тільки тимчасовою тактикою для виходу з конфлікту, іншими словами як засіб отримання певного додаткового часу для обмірковування подальших дій.

– Потрібно, аби учень навчився відкрито висловлювати власне незадоволення у разі систематичного здійснення насильства. Настоювати на

своєму, вміти захистити себе й власні інтереси в скрутних ситуаціях.

– Формування в учня навичок групової діяльності. Наприклад, це може відбуватися через залучення його до ігор, у тому числі, – до командних. Створення таких навичок може призвести до збільшення авторитету підлітка в навчальному колективі саме через залучення його до певних важливих заходів у класі (це можуть бути спортивні, інтелектуальні або колективні ігри, конкурси, походи та інше).

– Усвідомлення підлітком того, що він може в будь-який момент звернутися за порадою, допомогою чи підтримкою до дорослих (батьки, педагоги, психологи, соціальні педагоги) [19, с.58-59].

Крім того необхідно звернути особливу увагу на такий напрям роботи як псевдоагресивні ігри (цк може бути пейтбол чи лазерні бої). Вони достатньо ефективно допомагають школяру виплеснути той негатив та гнів, який міг накопичитися під час цькування.

Одним із популярних засобів вирішення даної проблеми є переведення підлітка до іншого навчального закладу. Проте до даного кроку мають бути залучені спеціалісти, котрі можуть провести із учнем соціально-педагогічну профілактичну роботу. Без неї просте переведення школяра може навпаки поглибити проблему, яка виникла. Оскільки до його асоціальності та відсутності необхідних комунікативних навиків також може додатись й ефект новачка. Саме тому існують певні ризики, що й у новій групі школяр може поновити власний статус «жертви», зокрема, коли цькування у старому колективі мало довготривалий характер.

Наступним напрямком роботи з жертвою є **реалізація його можливостей** – виявити унікальні здібності учня та почати розвивати їх. Значні досягнення у певних сферах можуть дозволити підняти самооцінку підлітка, а також його авторитет у колективі.

2. Робота з родиною.

Певною мірою віктимність школяра залежить від особливостей виховання його в сім'ї. До цього напрямку можна також віднести надмірну

гіперопіку із боку батьків, котрі обмежують ініціативу й не дозволяють учневі самому вирішувати власні проблеми та самостійно захищати власні права.

Індивідуальна робота із булером

В індивідуальній роботі з кривдником перш за все потрібно усвідомити, що ці підлітки – не злочинці. Іншими словами, вони можуть чи не усвідомлювати наслідків власних дій, чи не бути систематичними порушниками. І головною метою роботи з такими учнями виступає корегування їхньої поведінки, а не просто проведення каральних заходів. До того ж, кривдники можуть мати набагато більші психологічні або соціальні проблеми, аніж жертви, – зокрема йдеться і про їх самооцінку. Саме тому застосування винятково каральних заходів може в якійсь мірі призвести до розповсюдження прихованої агресії у групі. [19, с.60].

Ми можемо виокремити такі методи індивідуальної роботи із агресорами:

1. Одним із основних (головних) завдань в індивідуальній роботі з булерами відводиться **виявленню тих, хто дійсно є джерелом насильства в колективі (рання діагностика)**. Адже, зазвичай у головного ініціатора мають бути так звані «послідовники», іншими словами підлітки, котрі підтримують та використовують нав'язану насильницьку модель поведінки. Якраз вони можуть застосовувати досить агресивну насильницьку поведінку, аніж сам ініціатор. Проте, найбільш комплексну роботу необхідно проводити саме з ініціатором, через те, що саме він власною авторитетною позицією може змінити в подальшому й поведінку своїх послідовників.

2. Роз'яснювальна робота із школярем (індивідуальні консультації, бесіди, індивідуальні зустрічі). Значна частина підлітків, котрі здійснюють системне насильство у своєму класі в повній мірі не усвідомлюють, що власною поведінкою наносять значну шкоду своїм одноліткам.

Зазначимо, що роз'яснювальна робота з учнем не має містити досить прямі звинувачення у насильстві. В підлітка може увімкнутися захисний

механізм і він не буде сприймати пряму критику стосовно власних дій. Окрім того, у разі «прямого нападу» для власного захисту він може формувати обґрунтування власних дій. І цим самим створювати виправдання власного насильства.

3. Соціальні контакти (тренінги, групові зустрічі з фахівцями). Школяра необхідно навчити налагоджувати нормальні соціальні взаємини. Зокрема досить важливим є формування у нього емпатійних навичок (змога поставити себе на місце іншого підлітка, зрозуміти його почуття та емоції) і звичайно навичок ненасильницького вирішення конфліктних ситуацій. Також необхідно змінити і комунікативні навички: навчити дитину слухати й чути інших та аналізувати свої почуття.

4. Вкрай потрібною є робота з родиною (відвідування сім'ї вдома та обстеження). Достатньо значна частина булерів проживають у сім'ях, де насильство є цілком прийнятним явищем. Саме тому вагому роль відіграє робота із близьким оточенням школяра.

5. З'ясувати мотиви насильницької поведінки. Потрібно зрозуміти, що саме підштовхнуло кривдника стати ініціатором шкільного насильства. Це вкрай важливо, через те, що різні типи агресорів вимагають різного підходу.

Коли мова йде про тих, хто має лідерські амбіції і якості, потрібно скерувати їх в конструктивне русло. Іншими словами надати їм змогу організувати клас на різноманітні заходи, котрі проводяться у навчальному закладі, залучити до класного чи шкільного самоврядування.

Якщо йдеться про тих, хто пробують фізичною силою довести власну зверхність – то їх потрібно залучити до різноманітних спортивних секцій, де вони в повній мірі зможуть проявити власні фізичні здібності й таланти.

Коли мова йде про підлітків із слабким самоконтролем, інакше кажучи тих, які легко збуджується – то передусім необхідно працювати з батьками. В роботі з школярем також необхідно залучати шкільного психолога й соціального педагога.

У разі, коли насильницька поведінка дитини пов'язана з нудьгою і надлишковою кількістю вільного часу, то її потрібно залучити до різноманітних позашкільних форм освіти (гуртки та секції) [19, с.62-63].

Індивідуальна робота зі свідками

Робота із свідками, на думку більшості науковців, зокрема й міжнародних організацій, наприклад ВООЗ і ЮНІСЕФ, є однією із головних для подолання насильства серед підлітків. **Робота з такими школярами має включати в себе такі напрямки:**

1. Чіткий контроль за самооцінкою учнів. Занижена самооцінка досить часто сприяє прийняттю насильницької моделі поведінки, котру нав'язує булер.

2. Сприйняття школярем того, що саме від його індивідуальної позиції може залежати загальна ситуація у колективі. Він має розуміти, що не повинен приєднуватись до процесу цькувань у групі. До того ж, зупинити сам булінг можна за допомогою демонстрації негативного ставлення до знущань (як активне – публічне висловлювання власної незгоди, так й пасивне – повна відсутність вербальної реакції підтримки агресора (сміх або приєднання до цькувань) у процесі його дій.

3. Формування культури втручання у процес насильства. У залежності від серйозності ситуації таке втручання може бути прямим – наприклад, розборонити в разі фізичного насильства й опосередкованого – наприклад, розповісти про ту ситуацію, котра сталася. Як засвідчує досвід, саме свідки виступають головним джерелом інформації для дорослих людей про випадки насильства в класі.

Другий підхід – груповий – він передбачає використання профілактичних методів задля зменшення проявів насилля у межах одного колективу. До них ми можемо віднести проведення різноманітних групових акцій, у процесі яких підліткам у ненав'язливій формі будуть показуватися ситуації, у яких є прояви насилля та його наслідки. Крім того групова робота передбачає досить активне включення в діяльність колективу педагогів,

психологів, соціальних педагогів чи інших кваліфікованих спеціалістів.

До групової роботи ми можемо віднести:

1. Позашкільні заходи із групою (заняття). Позашкільна діяльність колективу дозволяє залучати всю групу, включаючи і жертв, до різноманітних заходів (походи, спектаклі, екскурсії, спортивні ігри, пікніки, інтелектуальні конкурси, свята). Зміна ситуації дозволяє підліткам проявити власні сильні сторони й спробувати себе в зовсім інших соціальних ролях.

2. Роз'яснення колективу про явище булінгу. Даний вид роботи вкрай важливий, через те, що для багатьох школярів психологічний терор проти своїх однолітків може розглядатись як невинний жарт. Він може передбачати такі методи й форми роботи:

- спільний перегляд фільмів та профілактичних роликів, у яких засуджується цькування;

- рольові ігри;

- постановка різних шкільних спектаклів у яких актуальною є проблема цькувань серед школярів;

- створення учнями слайд-шоу або презентацій щодо проблеми булінгу для класних годин або батьківських зборів;

- впровадження у шкільне життя норм, які визначають булінг чи інші форми насилля неприпустимими [19, с.65].

3. Розвивати й закріплювати в школярів упевненість стосовно необхідності захищати себе (це можуть бути зустрічі з кваліфікованими фахівцями, тренінги з навичок безпечної поведінки та інше). У підлітків необхідно формувати переконання того, що цінності справедливості повинні будуватись виходячи із інтересів усього колективу, а не тільки тих хто ініціює насильство. Приміром, до групи можна запрошувати фахівців (психологів, соціальних працівників та педагогів, поліцейських), котрі повинні пояснювати як правильно діяти в тій або іншій ситуації.

4. Формування емпатії у класі й спроможність контролювати власні почуття (тренінги, заняття із різноманітних видів арт-терапії). У

процесі групових занять необхідно зосередити увагу на формуванні у школярів здатності висловлювати власні відчуття та почуття словами. Оскільки, за допомогою опису ситуації, яка склалася словами підлітку набагато легше раціонально визначити існуючу проблему й можливі шляхи для її врегулювання.

5. До групового підходу також мають залучатися батьки. Сюди ми можемо віднести проведення певних тематичних батьківських зборів, на яких буде розглядатися та роз'яснюватися проблема цькування, роль сім'ї у її вирішенні та інформування батьків стосовно служб, у які вони можуть звертатися у разі виникнення будь-якої проблеми.

6. Формування в учнів навичок антибулінгової поведінки. Даний напрям передбачає за допомогою колективних занять сформувати в підлітків навички відстоювання власної позиції і спілкування із суперником без застосування психологічного чи фізичного насильства [19, с.67].

Крім того до даного напрямку ми можемо віднести повну відмову від прийняття нав'язаних як жертві булінгу, так і кривднику глузливих «прізвиськ» (кличок). Це може допомогти знизити психологічний захист агресора у процесі знуцань, а жертві допомагає ефективніше захищатися.

Ще один досить важливий крок у антибулінговій діяльності – це певний злам ефекту демонстративності. Кривднику потрібна підтримка власної поведінки із боку свідків. Адже саме вони надають потужний емоційний зв'язок, підтримку та допомогу, яка може проявлятися в насмішках, глузуваннях або навіть залученні до процесу цькування). І коли дана підтримка втрачається, він також частково втрачає й мотивацію до насильницької поведінки та дій.

Ще однією складовою є формування толерантності в колективі. Однією із головних причин булінгу виступає неусвідомлення відмінностей кожного. Насправді, школярі мають у повній мірі усвідомлювати, що кожна людина є індивідуальною та неповторною і саме це виокремлює її із поміж інших.

До групового підходу ми також віднесли **організаційно-управлінські**

заходи. Вони використовуються адміністрацією навчального закладу, його педагогічним колективом у співпраці з учнями, їх батьками, соціальними організаціями й **можуть включати в себе:**

1. Забезпечення безпеки приміщень на території закладу середньої освіти.

2. Аналіз соціально-психологічного клімату навчального закладу та вироблення спільної позиції (політики) керівництва, педагогічного колективу, школярів і батьків щодо відношення до булінгу в школі.

3. Розробку й прийняття нормативних документів, правил, алгоритмів дій, посадових інструкцій, призначення відповідальних з метою запобігання, виявлення і реагування на випадки булінгу.

4. Створення або реформування служби психологічної підтримки, в тому числі, для надання допомоги жертвам, агресорам і свідкам булінгу.

5. Визначення соціальних організацій і механізмів взаємодії для надання допомоги жертвам, агресорам і свідкам;

6. Моніторинг життєдіяльності закладів середньої освіти, рівня їх комфортності, інклюзивності та безпеки.

Необхідно зазначити й **інформаційно-просвітницьку діяльність.** Вона спрямована на підвищення обізнаності всіх учасників освітніх відносин про неприпустимість булінгу та його наслідки, й навчання тому, як ефективно протистояти йому, в тому числі завдяки розвитку особистісних і соціальних (життєвих) навичок, а також педагогічних компетенцій.

Ця робота може включати:

1. Вивчення у рамках навчальної програми питань, пов'язаних з повагою і дотриманням прав людини, гендерної рівності, прийняттям загальнолюдських цінностей та їх різноманіття.

2. Реалізацію програм виховної діяльності, які сприяють особистісному розвитку й моральному становленню учнів, розвитку духу співпраці та взаємоповаги, навичок ефективного спілкування, критичного мислення та осмислення стереотипів, ненасильницького вирішення конфліктів,

самозахисту, опору тиску, управління емоціями й подолання стресових ситуацій та інше.

3. Необхідну професійну підготовку і навчання педагогічного колективу та інших працівників принципам позитивного виховання і підтримки дисципліни, яке виключає насильницькі дії по відношенню до учнів, методам запобігання агресивної поведінки і проявів булінгу, соціально-психологічним технологіям формування особистості та різних стратегій безпечної поведінки.

4. Інформування батьків про проблему булінгу та підтримку батьків учнів, які зіштовхнулися з його проявом.

Для координації інформаційно-просвітницької роботи та здійснення організаційно-управлінських заходів з метою профілактики булінгу за рішенням керівництва та педагогічного колективу освітнього закладу може бути сформована робоча група в складі представника адміністрації (наприклад, заступника директора з виховної роботи), викладачів, психолога, соціального педагога, а також членів батьківського комітету. [68, с.54-56].

Безпечне, доброзичливе, засноване на довірі та повазі освітнє середовище, створене завдяки вищевказаним організаційно-управлінським заходам та інформаційно-просвітницькій роботі, є необхідною умовою для запобігання булінгу в закладах середньої освіти. **Стійкий і довготривалий результат щодо попередження та подолання цього явища забезпечується безліччю факторів, серед яких:**

1. Безпечна інфраструктура приміщень і території; наявність поста охорони, забезпечення контрольно-пропускнуго режиму і спостереження за місцями загального користування (їдальні, туалети, коридори, роздягальні, ігрові майданчики) і технічними приміщеннями.

2. Наявність документа, який регламентує політику закладів середньої освіти з питань попередження та реагування на випадки булінгу.

3. Включення положень політики навчальних закладів щодо булінгу в статут, кодекс, правила поведінки, інформування про них усіх працівників

закладу, учнів та їх батьків; неухильне дотримання усіма учасниками освітнього процесу правил поведінки, розроблених і прийнятих колегіально.

4. Наявність осіб, відповідальних за забезпечення безпеки, профілактики булінгу та координацію заходів реагування на його випадки, аналіз ефективності цих заходів та їх вдосконалення.

5. Використання ефективних механізмів та інструментів виявлення (повідомлення), реєстрування та реагування на випадки булінгу.

6. Своєчасне надання допомоги учасникам конфліктної ситуації силами вчителів та працівників служб супроводу освітнього процесу - психолога, соціального педагога, шкільного уповноваженого з прав дитини та інших.

7. Взаємодія зі службами соціальної та психологічної допомоги, охорони здоров'я та правоохоронними органами з метою профілактики булінгу та надання допомоги залученим в нього особам.

8. Застосування методів навчання і позитивного виховання, заснованих на повазі прав і гідності людини та гендерної рівності.

9. Доброзичливий стиль спілкування між усіма учасниками освітніх відносин, недопущення дискримінації в навчальному колективі за будь-якою ознакою.

10. Реалізація освітніх програм і позанавчальних заходів, що сприяють формуванню в учнів особистісних і соціальних (життєвих) навичок для розвитку і підтримки здорових міжособистісних відносин без насильства і дискримінації.

11. Залучення учнів і батьків до планування і реалізації заходів щодо поліпшення соціально-психологічного клімату в закладах освіти і профілактики булінгу; проведення серед них інформаційно-просвітницької роботи.

12. Формування професійної готовності (навчання і підтримка) педагогічного колективу, керівництва, всіх працівників закладів середньої освіти до реагування на випадки булінгу і систематичної роботи по його профілактиці.

Тільки в сукупності всі ці фактори створюють таке освітнє середовище, в якому зменшується ймовірність виникнення насильницьких відносин між учасниками освітнього процесу і підвищується їхня здатність до ефективного запобігання конфліктних ситуацій і реагування на них.

При цьому реалізація комплексу заходів щодо профілактики булінгу в кожному конкретному навчальному закладі повинна враховувати його специфіку, поточну обстановку, основні проблеми та існуючі можливості для їх вирішення. Цьому багато в чому сприяють грамотно розроблені локальні нормативні акти. [68, с.56-59].

Третій напрямок – загальнонаціональний. Він включає в себе цілеспрямований вплив на суспільну думку й зміни державної політики в сфері виховання школяра.

Для України дане питання є вкрай актуальним, адже цькування й інші форми агресивної поведінки заохочуються за допомогою популяризації насильницьких моделей вирішення будь-якої конфліктної ситуації.

У межах даного напрямку ми можемо виділити такі напрями роботи:

1. Формування авторитетності й компетентності педагогічного колективу. Перша складова – це підвищення як в батьків, так й у школярів довіри до людей, які організовують навчальний процес. По-перше, в педагогів, котрі користуються певним авторитетом серед школярів, рівень використання цькувань у колективі є значно нижчим, порівняно з їхніми колегами, які не мають довіри у підлітковому колективі. По-друге – це формування реальної комунікації із справедливим педагогом, яка буде передбачати подолання комплексів мовчання як в жертв булінгу, так й у свідків. Зрозуміло, що педагог, котрий має певний авторитет серед батьків, не зіткнеться із ситуацією, коли в його групі питання насильства буде вирішуватись без його активної участі [19, с.68-69].

До того ж, педагогом повинна бути створена достатньо позитивна культура реагування. Підліток, котрий звернувся за допомогою і підтримкою, має зберегти повну конфіденційність, учитель не має виставляти його

«ябедою» або «стукачем» перед колективом.

Також слід зазначити, що керівники, педагогічні працівники та інші співробітники закладів середньої освіти мають володіти інформацією про булінг в освітньому середовищі, знати причини, через які він виникає, у якій формі проявляється, і до яких наслідків призводить. Вони також повинні розуміти важливість своєї особистої участі і міру відповідальності в рішенні проблеми цькування у навчальному закладі та мати необхідні для цього інструменти – посадові інструкції, регламенти і алгоритми дій з профілактики і запобіганню булінгу, виявлення, реєстрації та розслідування його випадків, надання допомоги залученим сторонам, прийнятті виховних і дисциплінарних заходів, обліку та аналізу випадків цькування і вжитих заходів.

Крім знань і навичок дуже важливо, щоб у педагогічного колективу на чолі з керівництвом була сформована професійна готовність до такого роду діяльності. У всіх співробітників і керівників необхідно актуалізувати особистісні установки на виключення тілесних покарань і практик, пов'язаних з насильством і приниженням людської гідності, дискримінацією за будь-якою ознакою. Їх також важливо мотивувати не залишати без уваги жодного випадку булінгу, негайно втручатися для його припинення і надання допомоги залученим сторонам, а також вживати інших дій та заходів у межах своїх компетенцій та обов'язків.

З метою підвищення рівня обізнаності всіх працівників освітніх закладів про булінг, заходи його профілактики та алгоритми реагування на його випадки можна проводити трьох - чотириденні (24 годинні) або короткі одноденні (4-6 годинні) семінари-практикуми, в ході яких вони зможуть:

1. Отримати загальне уявлення про булінг в освітньому середовищі, його масштаби, види та форми прояву.

2. Дізнатися про причини булінгу, особистісні характеристики учасників цькування (жертв, агресорів, свідків); ознаки, за якими їх можна розпізнати.

3. Дізнатися про наслідки булінгу для його учасників, педагогічного колективу й закладу освіти в цілому.

4. Ознайомитися із заходами профілактики і діями щодо припинення булінгу, інформування про нього керівництва закладу освіти та надання допомоги залученим особам.

5. Опанувати практику розробки організаційно-управлінських заходів з профілактики та реагування на випадки булінгу, в тому числі проведення аналізу ситуації в освітньому закладі, виробленні політики установи щодо булінгу, правил поведінки, посадових інструкцій і алгоритмів дій для всіх учасників освітнього процесу.

До початку навчання бажано визначити шляхом анкетування рівень інформованості його учасників про проблему булінгу, щоб по його закінченні виявити і оцінити результати (ефективність) проведеного навчання, а також визначити пріоритети і необхідні дії для подальшої роботи в цьому напрямку. [68, с.100-101].

Навчання керівників і педагогів з проблематики булінгу не може обмежуватися проведенням лише одного семінару або тренінгу. Дана робота повинна здійснюватися систематично, з урахуванням ситуації в закладі середньої освіти. Підвищення компетенцій педагогів та інших співробітників з питання профілактики булінгу та реагування на його випадки, залучення їх в обговорення цієї проблеми, повинно здійснюватися не тільки в рамках спеціально організованих навчальних занять, а й під час проведення робочих нарад, засідання педагогічної ради, ради з профілактики, розбору конкретних випадків і аналізу ефективності вжитих заходів.

2. Надмірна централізація і теоретизація навчання. Даний напрямок включає в себе надання закладам середньої освіти значно більших можливостей вибирати додаткові предмети, котрі б давали чітке уявлення про реальне життя, його цінності та стосунки, котрі характерні нашому суспільству й відповідали викликам сучасності. Приміром можна назвати такі предмети: медіаосвіта, сімейна етика, предмети із громадянської освіти,

основи конфліктології та безпека поведіння в віртуальному просторі.

Крім того необхідно акцентувати увагу на тому, що проблему протистояння насильству потрібно вивчати не тільки тоді, коли вона виникає у колективі або лише одноразово (наприклад, проведення виховної години). Вони мають ставати складовою різноманітних уроків (зарубіжної та української літератури, правознавства, історії та інше). Зокрема, впровадження за допомогою різноманітних предметів цінностей мирного урегулювання конфліктних питань та ситуацій, емпатії, справедливості. Профілактика цькування у класі не має проводитись одноразово, а навпаки систематично проходити через увесь період навчання школяра. [19, с.70].

3. Посилення цінностей родини. Ідеться передусім про формування такої особистості, для якої надзвичайно важливими виступатимуть не тільки його індивідуальні (зазвичай матеріальні цінності), але й цінності родини.

У даному напрямі досить важливим виступає налагодження тісної взаємодії між закладом середньої освіти й батьками. Зокрема, ідеться про інформування батьків стосовно ефективних методів виховання, які б змогли унеможливити як насильницькі моделі поведінки школярів, так і перетворення підлітка на жертву, і крім того проведення інформаційних вечорів для батьків стосовно проблеми булінгу, насильства у навчальному закладі й засобів його попередження та протистояння.

У напрямку посилення ролі родини, невідкладним виступає і збільшення межі впливу держави на родину, котра виховує школяра. Особливу увагу необхідно приділити неблагополучним сім'ям, де застосовується насильство.

Досить важливим методом виступає і підсилення системи взаємодії між закладами середньої освіти й соціальними службами й між батьками та навчальними закладами. Це дозволить ефективно й оперативно реагувати й вирішувати термінові проблеми стосовно школяра.

4. Робота з медійним простором і ЗМІ. Даний підхід включає в себе популяризацію цінностей толерантності, дружби, взаємопідтримки,

взаємодопомоги й депопуляризацію насильницьких моделей поведінки школярів.

Окрім того на сьогоднішній день в засобах масової інформації необхідно привертати увагу дорослих стосовно проблеми насильства й цькування, яка реально існує в підлітковому колективі. Дорослі повинні розуміти, що їхнє невтручання (а в більшості випадків саме так й відбувається) може призводити до загострення насильства у класі. Це не тільки проблема підліткового насильства. Вірус невтручання у достатньо важливі конфліктні ситуації стає певною складовою вже «дорослого» життя. І перемогти його можна тільки популяризацією моделі «активна справедливість» – іншими словами посиленням громадської позиції та відповідальності за ті події, котрі трапляються навколо них.

5. Технічні особливості – це запровадження спеціальних онлайн програм та додатків до смартфонів й сервісів, котрі дозволяють підлітку анонімно повідомити про випадок булінгу в його навчальному закладі.

Школярам повинні бути доступні крім того загальнонаціональні телефони довіри. До того ж популяризація даних сервісів має відбуватись також і через шкільні адміністрації. [19, с.72-73].

Отже, поширеність агресивних проявів та цькування учнів визначає актуальність наукового підходу до визначення способів профілактики й корекції наслідків булінгу. Вирішення даної проблеми може бути досягнуте завдяки розробці й впровадженню у роботу освітньо-виховних закладів більш результативних програм із профілактики цькування, на основі вже існуючих й апробованих у різних країнах світу з врахуванням національної специфіки.

Подолання, чи принаймні, мінімізація проблеми цькування в освітньому середовищі пов'язана з діяльністю на різних рівнях: на рівні держави – це підтримка освітньо-виховних програм, на рівні закладу середньої освіти – це введення правил та статутів; на рівні класів – це створення умов для ефективного спілкування та взаємодії підлітків; на рівні

індивідуальної поведінки педагога – це уважність щодо взаємодії учнів і власне позитивне ставлення до них.

Необхідно зазначити, що для більш ефективного здійснення превентивної діяльності й вирішення уже існуючої ситуації булінгу важливо застосовувати командний підхід. До цієї команди може входити: класний керівник, практичний психолог, соціальний педагог, батьки та інші кваліфіковані спеціалісти. Крім того, важливо працювати не лише з школярем, який став жертвою, або з булером, але й із усім класом.

Висновки до другого розділу

З огляду те, що цькування носить груповий і масовий характер, саме тому його профілактика та подолання має передбачати певний комплексний характер. Інакше кажучи включати у себе не тільки роботу з окремими учнями, але й із колективом та суспільством загалом.

У нашій роботі ми виокремили такі три рівні подолання булінгу у закладах середньої освіти: індивідуальний, груповий та загальносуспільний.

Індивідуальний підхід передбачає окрему роботу із жертвою, булером і спостерігачем. Робота із жертвою булінгу має проводитися за такими основними напрямками: підняття самооцінки, налагодження соціальних контактів, реалізація його можливостей, робота з родиною. Індивідуальна робота з булером включає в себе: ранню діагностику, індивідуальні консультації, бесіди, зустрічі, тренінги, групові зустрічі з фахівцями, робота із сім'єю, з'ясування мотивів насильницької поведінки. До індивідуальної роботи зі свідками відносимо: чіткий контроль за самооцінкою учнів, сприйняття школярем того, що саме від його індивідуальної позиції може залежити загальна ситуація у колективі, формування культури втручання у процес насильства.

Груповий підхід передбачає використання профілактичних методів задля зменшення проявів насилля у межах одного колективу. До нього

відносимо: позашкільні заходи із групою, роз'яснення колективу про явище булінгу, розвиток та закріплення у школярів упевненості стосовно необхідності захищати себе, формування емпатії у класі й спроможність контролювати власні почуття, залучення батьків, формування в учнів навичок антибулінгової поведінки, організаційно-управлінські заходи, інформаційно-просвітницька діяльність.

Загальнонаціональний підхід включає в себе цілеспрямований вплив на суспільну думку й зміни державної політики в сфері виховання школяра. До нього ми можемо віднести: формування авторитетності й компетентності педагогічного колективу, надмірна централізація і теоретизація навчання, посилення цінностей родини, робота з медійним простором і ЗМІ, технічні особливості.

Особливу увагу слід приділити співпраці сім'ї та школи, адже саме завдяки ній можна успішно вирішити проблему булінгу в освітньому середовищі. До основних форм взаємодії можемо віднести: батьківські збори, тренінги, тематичні батьківські конференції та лекторії, диспути, дискусії, індивідуальну роботу, консультації, бесіди, семінари, практикуми, колективні творчі заходи, відвідування сімей на дому, сімейні клуби, загальношкільні змагання, спільні походи, екскурсії по рідному краю, відкриті уроки, самоосвіту, телефонну розмову, зустрічі з спеціалістами різноманітних напрямків, сімейні вечори, позакласний батьківський педагогічний всеобуч, участь в роботі Ради школи, класних і загальношкільних батьківських комітетів та інші.

РОЗДІЛ ІІІ. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ В ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

3.1 Опис методик емпіричного дослідження, аналіз та інтерпретація отриманих результатів

Прагнучи дослідити особливості співпраці сім'ї та школи у профілактиці булінгу серед підлітків, нами було сплановано й організувано дослідження. У даному експерименті взяли участь батьки та педагоги навчальних закладів. Кількість батьків становила 34 особи, педагогів – 20 осіб. Дослідження проводилося на базі Бахмацької ЗОШ І-ІІІ ст. № 5, Бахмацької гімназії та Бахмацької ЗОШ І-ІІІ ст. № 1.

Необхідно зазначити, що це емпіричне дослідження проводилося у декілька етапів:

- організаційний етап експерименту – це вибір діагностичних методик та формування вибірки респондентів;
- дослідницький етап – це дослідження співпраці сім'ї та школи у профілактиці булінгу серед підлітків;
- аналітичний етап експерименту – це аналіз та порівняння даних, отриманих за допомогою обраних методик.

Для цього експерименту важливим є дослідити співпраці сім'ї та школи у профілактиці булінгу серед підлітків.

Наявність чіткої спланованої програми емпіричного дослідження забезпечує досить високу ефективність проведення експерименту та допомагає зробити чіткі та послідовні висновки за результатами дослідження.

Під час дослідження співпраці сім'ї та школи у профілактиці булінгу серед підлітків, було використано такі методики:

1. Анкета для педагогічних працівників

Мета: дослідження уявлень педагогічних працівників щодо розповсюдженості насильства й цькування у молодіжному середовищі й можливих шляхів його подолання.

Призначення тесту: опитувальник, призначений для діагностики уявлень педагогічних працівників щодо проблеми булінгу та шляхів його подолання.

Обладнання: текст опитувальника, ручка.

Хід дослідження. Респондентам пропонується прочитати кожне твердження і вибрати той варіант відповіді, який для нього найбільш підходить.

2. Анкета для батьків

Мета: дослідження уявлень батьків щодо розповсюдженості насильства й цькування у молодіжному середовищі й можливих шляхів його подолання.

Призначення тесту: опитувальник, призначений для діагностики уявлень батьків щодо проблеми булінгу та шляхів його подолання.

Обладнання: текст опитувальника, ручка.

Хід дослідження. Респондентам пропонується прочитати кожне твердження і вибрати той варіант відповіді, який для нього найбільш підходить.

Інтерпретація отриманих результатів за методикою «Анкета для педагогічних працівників»

Діагностика за методикою «Анкета для педагогічних працівників» дозволила нам визначити уявлення педагогічних працівників щодо проблеми булінгу та шляхів його подолання.

Були отримані такі результати.

На запитання *«Як Ви вважаєте, чи зросла кількість випадків насильства в освітньому середовищі протягом останніх 5 років?»* більшість респондентів (95 %) відповіли «так»; 0% – «ні»; 5% – «складно відповісти». Отже, більшість опитаних вважає, що кількість випадків насильства в освітньому середовищі зросла протягом останніх 5 років.

На запитання *«Як би Ви визначили ставлення один до одного учнів і учениць у класах де Ви працюєте?»* – 60% відповіли «дружнє»; 5% –

«співчутливе»; 10% – «вороже»; 25% – «байдуже».

Діаграма 3.1.1

Отже, значна кількість педагогів вважає, що в класах панує дружнє ставлення один до одного.

Одне із запитань мало на меті з'ясувати *ставлення респондентів до насильства*. На це запитання всі опитані (100%) вважають, що будь-яке насильство є неприпустимим. Варіанти відповідей: «позитивно, якщо це самозахист»; «можливе за певних обставин», «байдуже, якщо це мене не стосується», «не маю думки з цього приводу» – не вибрав ніхто. Дані результати свідчать про значну усвідомленість педагогічного колективу про насильство та його наслідки.

Наступне запитання – *На Вашу думку, ознаками насильства є (можна обрати декілька відповідей)*. На це питання 80% опитаних відповіли – «певні дії однієї людини стосовно іншої без її згоди»; «контроль та обмеження вільного часу» – 30%; «заподіяння шкоди психічному здоров'ю» – 75%; «заподіяння матеріальної, грошової шкоди» – 55%; «не задоволення всіх без винятку матеріальних потреб» – 0%; «заподіяння шкоди фізичному здоров'ю» – 100%; «приниження почуття честі та гідності» – 80%; «образливі дії, приниження за ознакою статі (хлопець, дівчина)» – 100%;

«бездіяльність однієї людини стосовно іншої, яка потребує допомоги» – 30%; «обмеження користуванням гаджетами (телефон, планшет та ін.)» – 25%; «відбирання або пошкодження особистих речей іншої людини» – 55%. Отже, можна зробити висновок, що педагоги майже всі перелічені ознаки, окрім варіанту відповіді «не задоволення всіх без винятку матеріальних потреб» вважають насильством. Найбільш поширеними відповідями були: «певні дії однієї людини стосовно іншої без її згоди», «заподіяння шкоди психічному та фізичному здоров'ю», «приниження почуття честі та гідності», «образливі дії, приниження за ознакою статі (хлопець, дівчина)».

На запитання «Як часто у Вашому освітньому закладі виникають конфлікти між...» респонденти відповіли наступним чином.

Таблиця 3.1.1.

Результати відповідей на запитання «Як часто у Вашому освітньому закладі виникають конфлікти між...»

№ з/п	Твердження	Так, часто	Інколи	Ні, ніколи	Складно відповісти
1.	Хлопцями-дівчатами	10%	85%	0%	5%
2.	Хлопцями-хлопцями	15%	60%	25%	0%
3.	Дівчатами-дівчатами	15%	60%	25%	0%
4.	Учнями/ученицями – педагогами	10%	65%	5%	20%
5.	Дівчатами-педагогами	5%	70%	25%	0%
6.	Хлопцями-педагогами	10%	65%	5%	20%
7.	Учнями/ученицями – батьками	10%	70%	0%	20%
8.	Дівчатами-батьками	25%	65%	0%	10%
9.	Хлопцями-батьками	30%	60%	0%	10%
10.	Педагогами-батьками	15%	80%	0%	5%
11.	Учнями/ученицями – адміністрацією закладу освіти	10%	20%	20%	50%
12.	Дівчатами – адміністрацією закладу освіти	5%	5%	30%	60%
13.	Хлопцями – адміністрацією закладу освіти	5%	5%	30%	60%
14.	Педагогами – педагогами	15%	50%	5%	30%

Отже, можна зробити висновок, що на твердження між «хлопцями-дівчатами», «хлопцями-хлопцями», «дівчатами-дівчатами», «учнями/ученицями – педагогами», «дівчатами-педагогами», «хлопцями-педагогами», «учнями/ученицями – батьками», «дівчатами-батьками», «хлопцями-батьками», «педагогами-батьками» та «педагогами – педагогами» більшість респондентів відповіли «інколи». На твердження між «учнями/ученицями – адміністрацією закладу освіти», «дівчатами – адміністрацією закладу освіти», «хлопцями – адміністрацією закладу освіти» більшість респондентів відповіли «складно відповісти», це може означати, що педагоги досить погано ознайомлені з можливою ситуацією конфлікту між даними категоріями.

Наступне запитання – *«Чи були у Вашому закладі випадки, коли конфлікти у учнівському середовищі стали причиною або призвели до...»*. Відповіді опитаних розподілились наступним чином.

Таблиця 3.1.2.

Результати відповідей на запитання «Чи були у Вашому закладі випадки, коли конфлікти у учнівському середовищі стали причиною або призвели до...»

№ з/п	Випадки	Так	Ні	Не знаю
1.	Словесних образ та принижень	100%	0%	0%
2.	Ізоляції когось з учнів/учениць	10%	65%	25%
3.	Тілесних ушкоджень	75%	20%	5%
4.	Цькування когось з учнів/учениць у безпосередньому спілкуванні	75%	5%	20%
5.	Зміни учнем/ученицею місця навчання	50%	25%	25%
6.	Цькування когось з учнів/учениць в соціальних мережах	25%	25%	50%
7.	Пошкодження особистих речей	50%	25%	25%

Отже, за даними результатами більшість респондентів на варіанти

відповідей «словесні образи та приниження», «тілесні ушкодження», «цькування когось з учнів/учениць у безпосередньому спілкуванні», «зміни учнем/ученицею місця навчання», «пошкодження особистих речей» відповіли ствердно. На варіант відповіді «ізоляція когось з учнів/учениць» більшість опитаних відповіли негативно. На варіант відповіді «цькування когось з учнів/учениць в соціальних мережах» більшість опитуваних дали відповідь «не знаю», це може означати, що педагоги досить погано проінформовані про віртуальне життя своїх учнів.

На запитання «Вкажіть, чи траплялися у Вашій школі/закладі наведені нижче події та як Ви були до них долучені» опитані відповіли наступним чином.

Таблиця 3.1.3.

Результати відповідей на запитання «Вкажіть, чи траплялися у Вашій школі/закладі наведені нижче події та як Ви були до них долучені»

№ з/п	Подія	свідок		кривдник		потерпілий	
		так	ні	так	ні	так	ні
1.	Бійка між однокласниками/однокласницями	80%	20%	0%	100%	0%	100%
2.	Бійка між однокласниками	85%	15%	0%	100%	0%	100%
3.	Бійка між однокласницями	60%	40%	0%	100%	0%	100%
4.	Побиття дитини (дітей) молодших класів учнями/ученицями старших класів	25%	75%	0%	100%	0%	100%
5.	Відбирання, пошкодження особистих речей	30%	70%	0%	100%	0%	100%
6.	Приниження, цькування з боку інших учнів	80%	20%	0%	100%	30%	70%
7.	Приниження, цькування з боку інших учениць	65%	35%	0%	100%	0%	100%
8.	Словесні образи з боку вчителів	0%	100%	0%	100%	0%	100%
9.	Повна або часткова ізоляція/бойкот	35%	65%	0%	100%	0%	100%
10.	Вимагання грошей одних	30%	70%	0%	100%	0%	100%

	учнів/учениць у інших						
11.	Образливі дії, приниження по відношенню до особи через те, що вона жінка (дівчинка)	0%	100%	0%	100%	0%	100%
12.	Образливі дії, приниження по відношенню до особи через те, що він чоловік (хлопчик)	0%	100%	0%	100%	0%	100%
13.	Цькування в соціальних мережах	0%	100%	0%	100%	0%	100%

Отже, за даними результатами більшість респондентів виступали свідками у таких ситуаціях: «бійка між однокласниками/однокласницями», «бійка між однокласниками», «бійка між однокласницями», «приниження, цькування з боку інших учнів», «приниження, цькування з боку інших учениць». Не виступали свідками опитані у таких ситуаціях: «побиття дитини (дітей) молодших класів учнями/ученицями старших класів», «відбирання, пошкодження особистих речей», «словесні образи з боку вчителів», «повна або часткова ізоляція/бойкот», «вимагання грошей одних учнів/учениць у інших», «образливі дії, приниження по відношенню до особи через те, що вона жінка (дівчинка)», «образливі дії, приниження по відношенню до особи через те, що він чоловік (хлопчик)», «цькування в соціальних мережах». Згідно результатів опитування, респонденти не виступали кривдниками у жодній із перерахованих ситуацій. Щодо ролі потерпілого ситуація наступна: тільки в ситуації «приниження, цькування з боку інших учнів» 30% опитуваних дали ствердну відповідь, у решті ситуацій респонденти дали негативну відповідь.

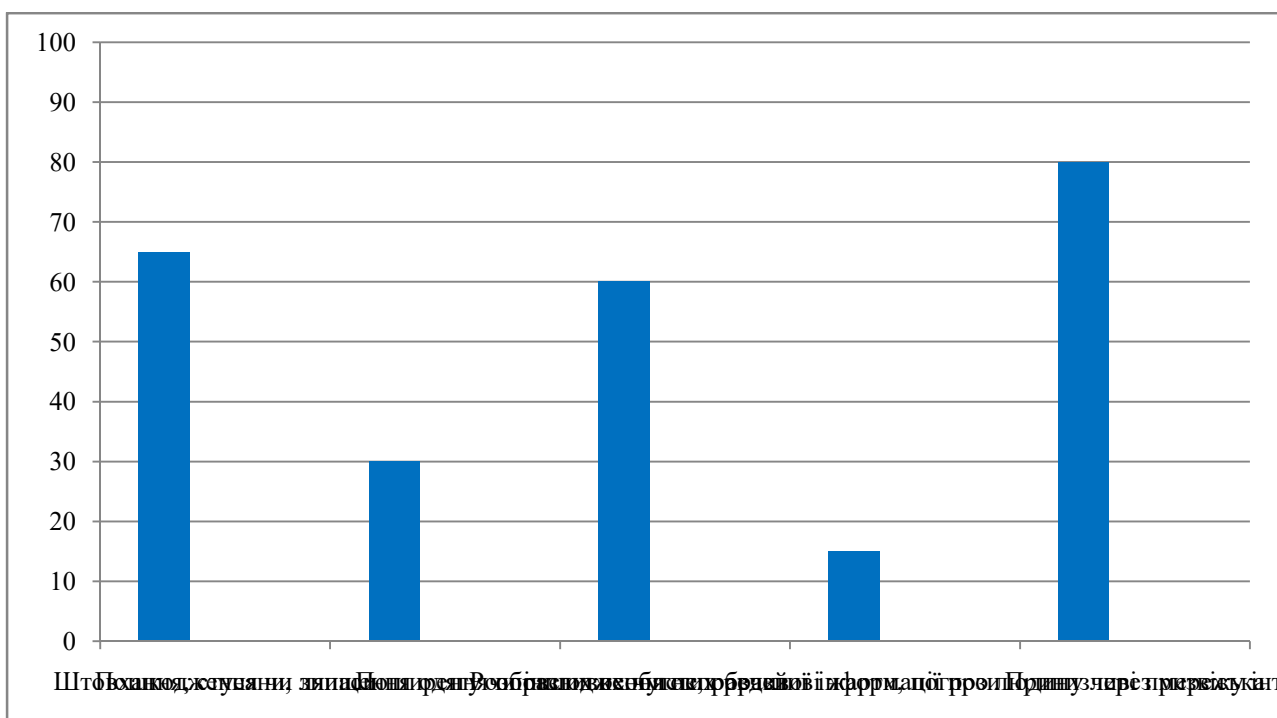
Наступне запитання – *«Якщо б Вам стало відомо про факт насильства серед учнів/учениць якими б були Ваші дії (можна обрати декілька відповідей)»*. Відповіді респондентів розподілилися наступним чином: 80% відповіли «повідомлю про випадок адміністрацію закладу», 75% – «повідомлю про випадок батьків учнів/учениць», 70% – «долучу до

вирішення ситуації фахівця/фахівчиню (практичного психолога, соціального педагога, медіатора)», 95% – «з'ясую причину самостійно», 0% – «покараю винуватця самостійно», 0% – «не буду втручатися (самі розберуться)», 5% – звернуся до поліції. Отже, більшість респондентів у ситуації булінгу повідомлять про випадок адміністрацію закладу та батьків учнів/учениць, долучать до вирішення ситуації фахівця або з'ясують причину самостійно. Варіантів відповідей «покараю винуватця самостійно» та «не буду втручатися (самі розберуться)» не вибрав ніхто, що може свідчити про високу проінформованість, що та як правильно робити у випадку булінгу.

Наступне запитання мало на меті з'ясувати *які прояви цькування (булінгу) на думку педагогів найбільш розповсюджені*. На дане питання були дані такі відповіді: 65% вважають проявом цькування «штовхання, стусани, ляпаси», 30% – «пошкодження чи знищення одягу чи інших особистих речей», 60% – «поширення образливих чуток, образливі жарти, погрози», 15% – «розповсюдження неправдивої інформації про людину через мережу інтернет», 80% – принизливі прізвиська.

Діаграма 3.1.2.

Результати відповідей на запитання "Які прояви цькування на Вашу думку найбільш розповсюджені?"

Отже, на думку респондентів найбільш поширеними проявами цькування є: штовхання, стусани, ляпаси, поширення образливих чуток, образливі жарти, погрози та принизливі прізвиська.

На запитання *«На Вашу думку, хто найчастіше виступає булером (кривдником/кривдницею) (можна обрати декілька відповідей)?»* респонденти відповіли наступним чином: «хлопці» – 35%, «дівчата» – 30%, «діти, які мають лідерські якості» – 30%, «булером може бути будь-хто» – 70%, «діти, фізично сильніші» – 60%, «діти, фізично слабкіші» – 10%, «важко відповісти» – 5%. Отже, найбільш поширеною відповіддю опитаних було те, що булером може бути будь-хто. Другою за поширеністю була відповідь «діти, фізично сильніші».

Наступне запитання *«На Вашу думку, хто найчастіше потерпає від булінгу (можна обрати декілька відповідей)?»*. Респонденти дали такі відповіді: «хлопці» – 15%, «дівчата» – 30%, «діти, які відрізняються від інших будь-чим» – 90%, «дівчата, які гарно навчаються» – 15%, «хлопці, які гарно навчаються» – 30%, «дівчата, які мають проблеми в навчанні» – 10%, «хлопці, які мають проблеми в навчанні» – 10%, «діти, які не мають сучасних гаджетів, одягу тощо» – 35%, «діти, фізично сильніші» – 30%, «діти, фізично слабкіші» – 30%, «важко відповісти» – 5%. Отже, більшість респондентів вважають, що жертвами булінгу можуть стати діти, які відрізняються від інших будь-чим.

На запитання *«Чи трапляються у вашому закладі освіти випадки цькування (булінгу)?»* опитані відповіли наступним чином.

Таблиця 3.1.4.

Результати відповідей на запитання «Чи трапляються у вашому закладі освіти випадки цькування (булінгу)?»

№ з/п	Твердження	Так, часто	Інколи	Ні, ніколи	Складно відповісти
1.	Учнями/ученицями – педагогів	15%	25%	55%	5%
2.	Дівчатами – педагогів	10%	30%	55%	5%

3.	Хлопцями-педагогів	10%	30%	55%	5%
4.	Педагогами – учнів/учениць	5%	45%	40%	15%
5.	Педагогами – дівчат	5%	25%	50%	20%
6.	Педагогами – хлопців	5%	25%	50%	20%
7.	Адміністрацією закладу освіти – учнів/ учениць	0%	5%	70%	25%
8.	Адміністрацією закладу освіти-дівчат	0%	5%	70%	25%
9.	Адміністрацією закладу освіти – хлопців	0%	5%	70%	25%
10.	Батьками-учнів/учениць	5%	10%	40%	45%
11.	Хлопцями-дівчатами	30%	50%	20%	0%
12.	Хлопцями-хлопцями	40%	45%	15%	0%
13.	Дівчатами-дівчатами	40%	45%	15%	0%
14.	Педагогами-педагогами	15%	30%	50%	5%

Отже, за даними результатами більшість респондентів на варіанти відповідей «учнями/ученицями – педагогів», «дівчатами – педагогів», «хлопцями-педагогів», «педагогами – дівчат», «педагогами – хлопців», «адміністрацією закладу освіти – учнів/ учениць», «адміністрацією закладу освіти-дівчат», «адміністрацією закладу освіти – хлопців», «педагогами-педагогами» дали негативну відповідь. На варіанти відповідей «педагогами – учнів/учениць», «хлопцями-дівчатами», «хлопцями-хлопцями». «дівчатами-дівчатами» більшість респондентів відповіли «іноді». На варіант відповіді «батьками-учнів/учениць» більшість опитаних відповіли «складно відповісти», це може означати, що педагоги недостатньо проінформовані про взаємостосунки батьків з учнями.

Наступне запитання «*На Вашу думку, до кого звертаються учні/учениці коли стають свідками або потерпають від насильства та булінгу (можна обрати декілька відповідей)?*». Відповіді респондентів розподілилися наступним чином: 85% відповіли «до батьків», 15% – «до інших родичів або знайомих», 65% – «до друзів», 100% – «до класного/ої керівника/керівниці», 25% – «до іншого вчителя/ки», 5% – «до медіатора/медіаторки», 10% – «до психолога/ні/соціального/ої педагога/ні», 10% – «шукають поради на форумах або у соціальних мережах», 5% – «до

поліції», 0% – «телефонують на Національну дитячу «гарячу» лінію», 40% – «ні до кого не звертаються, розбираються самостійно». Отже, на думку більшості педагогів учні/учениці у разі ситуації булінгу звертаються до класного керівника, до батьків або до друзів. Варіанти «до медіатора/медіаторки» та «до поліції» набрали найменшу кількість відповідей. Варіант «телефонують на Національну дитячу «гарячу» лінію» не вибрав ніхто.

На запитання «Визначте, які з наведених дій сприятимуть зниженню кількості випадків насильства в освітньому середовищі» відповіді респондентів розподілилися наступним чином.

Таблиця 3.1.5.

Результати відповідей на запитання «Визначте, які з наведених дій сприятимуть зниженню кількості випадків насильства в освітньому середовищі»

№ з/п	Дії	Так	Ні	Складно відповісти
1.	Впровадження якісних профілактичних програм	100%	0%	0%
2.	Створення антибулінгової політики	80%	0%	20%
3.	Проведення (впровадження) систематичних просвітницьких заходів з ненасильницької поведінки в закладі освіти	40%	0%	60%
4.	Активізація місцевих громад (сусідів, жителів мікрорайону)	20%	15%	65%
5.	Покращення психологічного мікроклімату в класі, школі, закладі освіти	80%	0%	20%
6.	Більш суворе покарання винуватців	15%	40%	45%
7.	Надання правової інформації щодо наслідків скоєння насильства неповнолітніми	60%	0%	40%
8.	Регулярне відвідування представником/цею поліції закладів освіти	25%	25%	50%
9.	Формування правової культури та культури спілкування учнів/учениць	70%	5%	25%

	(вихованців)			
10.	Посилення відповідальності батьків за виховання дітей	100%	0%	0%
11.	Збільшення доступності позашкільних закладів, гуртків, секцій	65%	0%	45%
12.	Залучення молоді до громадських ініціатив	75%	0%	25%

Отже, більшість респондентів на дії «впровадження якісних профілактичних програм», «створення антибулінгової політики», «покращення психологічного мікроклімату в класі, школі, закладі освіти», «надання правової інформації щодо наслідків скоєння насильства неповнолітніми», «формування правової культури та культури спілкування учнів/учениць (вихованців)», «посилення відповідальності батьків за виховання дітей», «збільшення доступності позашкільних закладів, гуртків, секцій», «залучення молоді до громадських ініціатив» відповіли ствердно. На дії «проведення (впровадження) систематичних просвітницьких заходів з ненасильницької поведінки в закладі освіти», «активізація місцевих громад (сусідів, жителів мікрорайону)», «більш суворе покарання винуватців» та «регулярне відвідування представником/цею поліції закладів освіти» більшість опитаних відповіли «складно відповісти», це може означати, що педагоги не досить обізнані з тим, чи такі дії можуть сприяти зниженню кількості випадків булінгу в освітньому середовищі.

Наступне запитання «*Чи діє у Вашому закладі освіти служба порозуміння медіаторів/медіаторок?*». Відповіді опитаних розподілилися таким чином: 0% відповіли «так», 25% – «ні», 75% – «не знаю». Отже, більшість респондентів не знає чи діє у їхньому закладі освіти служба порозуміння.

На запитання «*Чи звертались Ви до служби порозуміння медіаторів/медіаторок?*» опитані відповіли наступним чином: «так» – 0%, «ні» – 100%. Отже, всі респонденти не зверталися до служби порозуміння.

На останнє запитання анкети *«Що, на Вашу думку, необхідно зробити для профілактики булінгу і насильства у Вашому освітньому закладі?»* найпоширенішими відповідями респондентів були такі: проведення систематичних, просвітницьких тематичних заходів, щодо протидії булінгу серед батьків та учнів (лекції, круглі столи, диспути, кінолекторії, організація конкурсів, акцій), регулярні бесіди з представниками поліції у закладах освіти, створення на базі школи консультативних пунктів.

Інтерпретація отриманих результатів за методикою «Анкета для батьків»

Діагностика за методикою «Анкета для батьків» дозволила нам визначити уявлення батьків щодо проблеми булінгу та шляхів його подолання.

Були отримані такі результати.

На запитання *«Як Ви вважаєте, чи зросла кількість випадків насильства в освітньому середовищі протягом останніх 5 років?»* більшість респондентів (78%) відповіли «так», «ні» – 0%, «складно відповісти» – 22%. Отже, більшість опитаних вважає, кількість випадків насильства в освітньому середовищі зросла протягом останніх 5 років.

Наступне запитання – *Як би Ви визначили ставлення один до одного дітей у класі, де навчається Ваша дитина?*. Відповіді респондентів розподілилися таким чином: 58% відповіли «дружнє», 5% – «співчутливе», 17% – «вороже», 20% – «байдуже».

Отже, більшість батьків вважають, що у класі, де навчається їхня дитина панує дружнє ставлення один до одного.

Одне із запитань мало на меті з'ясувати *ставлення респондентів до насильства*. Відповіді розподілилися таким чином: 88% респондентів відповіли «вважаю, що будь-яке насильство є неприпустимим», 12% – «позитивно, якщо це самозахист». Варіантів відповідей «можливе за певних обставин», «байдуже, якщо це мене не стосується», «не маю думки з цього приводу» не вибрав ніхто. Дані результати свідчать про значну усвідомленість батьків про насильство та його наслідки.

Наступне запитання – *На Вашу думку, ознаками насильства є (можна обрати декілька відповідей)*. На це питання 58% опитаних відповіли – «певні дії однієї людини стосовно іншої без її згоди»; «контроль та обмеження вільного часу» – 10%; «заподіяння шкоди психічному здоров'ю» – 63%; «заподіяння матеріальної, грошової шкоди» – 20%; «не задоволення всіх без винятку матеріальних потреб» – 0%; «заподіяння шкоди фізичному здоров'ю» – 75%; «приниження почуття честі та гідності» – 75%; «образливі дії, приниження за ознакою статі (хлопець, дівчина)» – 40%; «бездіяльність однієї людини стосовно іншої, яка потребує допомоги» – 23%; «обмеження

користуванням гаджетами (телефон, планшет та ін.)» – 12%; «відбирання або пошкодження особистих речей іншої людини» – 45%. Отже, можна зробити висновок, що батьки майже всі перелічені ознаки, окрім варіанту відповіді «не задоволення всіх без винятку матеріальних потреб» вважають насильством. Найбільш поширеними відповідями були: «певні дії однієї людини стосовно іншої без її згоди», «заподіяння шкоди психічному та фізичному здоров'ю», «приниження почуття честі та гідності», «відбирання або пошкодження особистих речей іншої людини».

На запитання «Як часто у класі, де навчається Ваша дитина виникають конфлікти між...» респонденти відповіли наступним чином.

Таблиця 3.1.6.

Результати відповідей на запитання «Як часто у класі, де навчається Ваша дитина виникають конфлікти між...»

№ з/п	Твердження	Так, часто	Інколи	Ні, ніколи	Складно відповісти
1.	Хлопцями-дівчатами	27%	40%	8%	25%
2.	Хлопцями-хлопцями	18%	27%	25%	30%
3.	Дівчатами-дівчатами	40%	19%	11%	30%
4.	Учнями/ученицями – педагогами	5%	25%	40%	30%
5.	Дівчатами-педагогами	5%	20%	50%	25%
6.	Хлопцями-педагогами	5%	15%	26%	54%
7.	Учнями/ученицями – батьками	19%	7%	40%	34%
8.	Дівчатами-батьками	23%	25%	22%	30%
9.	Хлопцями-батьками	8%	30%	25%	37%
10.	Педагогами-батьками	6%	18%	55%	21%
11.	Учнями/ученицями – адміністрацією закладу освіти	0%	5%	40%	55%
12.	Дівчатами – адміністрацією закладу освіти	0%	5%	45%	50%
13.	Хлопцями – адміністрацією закладу освіти	0%	5%	45%	50%
14.	Педагогами – педагогами	7%	17%	15%	61%

Отже, можна зробити висновок, що на твердження між «дівчатами-дівчатами» більшість респондентів відповіли «так, часто». На твердження між «хлопцями-дівчатами» більшість респондентів відповіли «інколи». На твердження між «учнями/ученицями – педагогами», «дівчатами-педагогами», «учнями/ученицями – батьками», «педагогами-батьками», більшість респондентів відповіли «ні, ніколи». На твердження між «хлопцями-хлопцями», «хлопцями-педагогами», «дівчатами-батьками», «хлопцями-батьками», «учнями/ученицями – адміністрацією закладу освіти», «дівчатами – адміністрацією закладу освіти», «хлопцями – адміністрацією закладу освіти», «педагогами – педагогами» більшість респондентів відповіли «складно відповісти», це може означати, що батьки досить погано ознайомлені з можливою ситуацією конфлікту між даними категоріями.

Наступне запитання – *«Чи були у закладі освіти випадки, коли конфлікти стали причиною або призвели до...»*. Відповіді опитаних розподілились наступним чином.

Таблиця 3.1.7.

Результати відповідей на запитання «Чи були у закладі освіти випадки, коли конфлікти стали причиною або призвели до...»

№ з/п	Випадки	Так	Ні	Не знаю
1.	Словесних образ та принижень	65%	12%	23%
2.	Ізоляції когось з учнів/учениць	30%	45%	25%
3.	Тілесних ушкоджень	48%	32%	20%
4.	Цькування когось з учнів/учениць у безпосередньому спілкуванні	49%	31%	20%
5.	Зміни учнем/ученицею місця навчання	25%	40%	35%
6.	Цькування когось з учнів/учениць в соціальних мережах	25%	40%	35%
7.	Пошкодження особистих речей	48%	25%	27%

Отже, за даними результатами більшість респондентів на варіанти

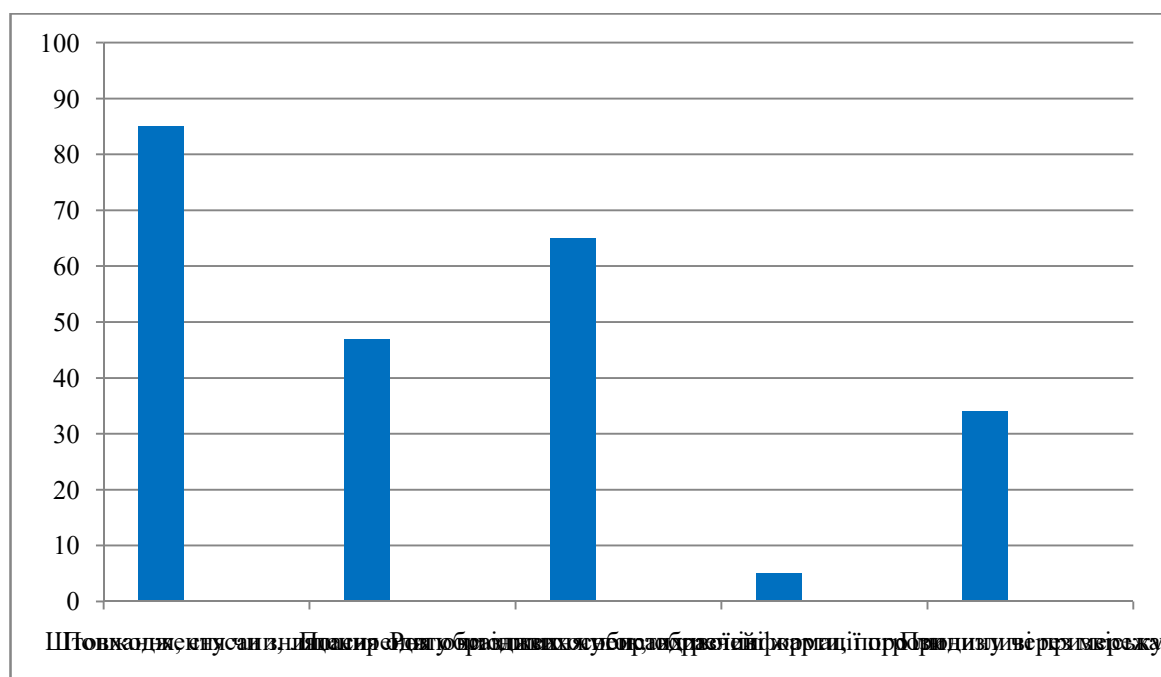
відповідей «словесні образи та приниження», «тілесні ушкодження», «цькування когось з учнів/учениць у безпосередньому спілкуванні», «пошкодження особистих речей» відповіли ствердно. На варіанти відповідей «ізоляція когось з учнів/учениць», «зміни учнем/ученицею місця навчання», «цькування когось з учнів/учениць в соціальних мережах» більшість опитаних відповіли негативно.

Наступне запитання – *«Якщо б Вам стало відомо про факт насильства серед учнів/учениць якими б були Ваші дії (можна обрати декілька відповідей)»*. Відповіді респондентів розподілилися наступним чином: 70% відповіли «повідомлю про випадок адміністрацію закладу», 58% – «повідомлю про випадок батьків учнів/учениць», 34% – «долучу до вирішення ситуації фахівця/фахівчиню (практичного психолога, соціального педагога, медіатора)», 20% – «з'ясую причину самостійно», 0% – «покараю винуватця самостійно», 0% – «не буду втручатися (самі розберуться)», 3% – звернуся до поліції. Отже, більшість респондентів у ситуації булінгу повідомлять про випадок адміністрацію закладу та батьків учнів/учениць. Варіантів відповідей «покараю винуватця самостійно» та «не буду втручатися (самі розберуться)» не вибрав ніхто, що може свідчити про високу проінформованість батьків, що та як правильно робити у випадку булінгу.

Наступне запитання мало на меті з'ясувати *які прояви цькування (булінгу) на думку батьків найбільш розповсюджені*. На дане питання були дані такі відповіді: 85% вважають прямим цькуванням «штовхання, стусани, ляпаси», 47% – «пошкодження чи знищення одягу чи інших особистих речей», 65% – «поширення образливих чуток, образливі жарти, погрози», 5% – «розповсюдження неправдивої інформації про людину через мережу інтернет», 34% – принизливі прізвиська.

Діаграма 3.1.4.

Результати відповідей на запитання "Які прояви цькування на Вашу думку найбільш розповсюджені?"

Отже, на думку респондентів найбільш поширеними проявами цькування є: штовхання, стусани, ляпаси, пошкодження чи знищення одягу чи інших особистих речей, поширення образливих чуток, образливі жарти, погрози.

На запитання «Чи стикалася Ваша дитина особисто з будь-якими проявами насильства та булінгу відносно неї/нього?» більшість респондентів (43%) відповіли «ніколи», 39% – «іноді», «часто» – 14%, «постійно» – 2%, «важко відповісти» – 2%.

Отже, більшість респондентів відповіли, що їхня дитина ніколи не стикалася з булінгом відносно неї, однак значна кількість ствердних відповідей означає, що досить багато дітей хоч і ніколи, але страждали від цього явища.

Наступне запитання «*Чи діє у закладі освіти, де навчається Ваша дитина служба порозуміння?*». Відповіді опитаних розподілилися таким чином: 10% відповіли «так», 30% – «ні», 60% – «не знаю». Отже, більшість респондентів не знає чи діє у їхньому закладі освіти служба порозуміння.

На запитання «*Чи звертались Ви до служби порозуміння медіаторів/медіаторок?*» опитані відповіли наступним чином: «так» – 0%, «ні» – 100%. Отже, всі респонденти не зверталися до служби порозуміння.

На запитання «*На Вашу думку, хто найчастіше виступає булером (кривдником/кривдницею) (можна обрати декілька відповідей)?*» респонденти відповіли наступним чином: «хлопці» – 25%, «дівчата» – 25%, «діти, які мають лідерські якості» – 32%, «булером може бути будь-хто» – 65%, «діти, фізично сильніші» – 53%, «діти, фізично слабкіші» – 12%, «важко відповісти» – 24%. Отже, найбільш поширеною відповіддю опитаних було те, що булером може бути будь-хто. Другою за поширеністю була

відповідь «діти, фізично сильніші».

Наступне запитання *«На Вашу думку, хто найчастіше потерпає від булінгу (можна обрати декілька відповідей)?»*. Респонденти дали такі відповіді: «хлопці» – 18%, «дівчата» – 18%, «діти, які відрізняються від інших будь-чим» – 85%, «дівчата, які гарно навчаються» – 27%, «хлопці, які гарно навчаються» – 10%, «дівчата, які мають проблеми в навчанні» – 25%, «хлопці, які мають проблеми в навчанні» – 12%, «діти, які не мають сучасних гаджетів, одягу тощо» – 32%, «діти, фізично сильніші» – 28%, «діти, фізично слабкіші» – 47%, «важко відповісти» – 3%. Отже, більшість респондентів вважають, що жертвами булінгу можуть стати діти, які відрізняються від інших будь-чим.

На запитання *«На Вашу думку, чи розповість Вам ваша дитина, якщо стикнеться з випадком цькування (булінгу)?»* всі респонденти (100%) відповіли «так». Відповіді «ні» та «важко відповісти» не вибрав ніхто з опитаних, це можна означати, що всі батьки вважають що в них панує довірливе відношення з їхніми дітьми.

Таблиця 3.1.8.

Результати відповідей на запитання «Визначте, які з наведених дій сприятимуть зниженню кількості випадків насильства в освітньому середовищі»

№ з/п	Дії	Так	Ні	Складно відповісти
1.	Впровадження якісних профілактичних програм	74%	0%	26%
2.	Створення антибулінгової політики	45%	0%	55%
3.	Проведення (впровадження) систематичних просвітницьких заходів з ненасильницької поведінки в закладі освіти	90%	0%	10%
4.	Активізація місцевих громад (сусідів, жителів мікрорайону)	23%	12%	65%
5.	Покращення психологічного мікроклімату в класі, школі, закладі освіти	92%	0%	8%

6.	Більш суворе покарання винуватців	18%	37%	45%
7.	Надання правової інформації щодо наслідків скоєння насильства неповнолітніми	75%	0%	25%
8.	Регулярне відвідування представником/цею поліції закладів освіти	43%	0%	57%
9.	Формування правової культури та культури спілкування учнів/учениць (вихованців)	75%	0%	25%
10.	Посилення відповідальності батьків за виховання дітей	65%	10%	25%
11.	Збільшення доступності позашкільних закладів, гуртків, секцій	78%	0%	22%
12.	Залучення молоді до громадських ініціатив	55%	0%	45%

Отже, більшість респондентів на дії «впровадження якісних профілактичних програм», «проведення (впровадження) систематичних просвітницьких заходів з ненасильницької поведінки в закладі освіти», «покращення психологічного мікроклімату в класі, школі, закладі освіти», «надання правової інформації щодо наслідків скоєння насильства неповнолітніми», «формування правової культури та культури спілкування учнів/учениць (вихованців)», «посилення відповідальності батьків за виховання дітей», «збільшення доступності позашкільних закладів, гуртків, секцій», «залучення молоді до громадських ініціатив» відповіли ствердно. На дії «створення антибулінгової політики», «активізація місцевих громад (сусідів, жителів мікрорайону)», «більш суворе покарання винуватців» та «регулярне відвідування представником/цею поліції закладів освіти» більшість опитаних відповіли «складно відповісти», це може означати, що батьки не досить обізнані з тим, чи такі дії можуть сприяти зниженню кількості випадків булінгу в освітньому середовищі.

На останнє запитання анкети *«Що, на Вашу думку, необхідно зробити для профілактики булінгу і насильства у Вашому освітньому закладі?»*

найпоширенішими відповідями респондентів були такі: необхідно щоб вчителі звертали більше уваги на учнів, слідкували за їх дисципліною та допомагали у розв'язанні їхніх проблем, збільшити кількість позашкільних закладів, гуртків, секцій, проводити інформаційні семінари для батьків.

Підсумовуючи відповіді педагогів та батьків щодо шкільного цькування, можна зробити такий висновок, що булінг, тобто системне цілеспрямоване насильство між школярами в українській школі, існує.

Тому, нині досить актуальним постає питання щодо його профілактики в закладах середньої освіти. Шкільний булінг – явище системне й комплексне. Саме тому, до профілактики безперечно потрібно долучати вчителів, соціальних педагогів та шкільних психологів.

3.2. Методичні рекомендації соціальним педагогам щодо взаємодії сім'ї та школи у профілактиці булінгу

Як засвідчує практика, відносини з батьками багато у чому залежать від моделі та тактики поведінки, яку обрав соціальний педагог із перших днів роботи з сім'єю. Це може не лише не допустити виникнення ситуації булінгу, але й має сприяти подоланню певних стереотипів у взаємовідносинах у колективі, котрі вже склалися.

Зазначимо, що соціальному педагогу надзвичайно важливо налагодити тісний контакт із батьками, щоб спільними зусиллями ефективно формувати в підлітків уміння та навички, які вкрай необхідні для розвитку й підтримки здорових міжособистісних стосунків, навчити учнів навичкам управління власною поведінкою, шанобливому відношенню до ровесників та дорослих, конструктивному вирішенню конфліктних ситуацій, розпізнаванню маніпуляцій та опору негативному впливу, і звичайно, самостійному прийняттю рішень.

Подібні спільні дії можуть допомогти підліткам засвоїти

загальнолюдські цінності, навчитися поважати права й гідність людини, гендерну рівність та різноманіття, сформуватися як особистість, підвищувати самоповагу й зміцнювати самооцінку.

Проте необхідно зазначити, що для більш ефективної боротьби із поділом групи на окремі угруповання та розвитком цькування окрім родини необхідно також залучати шкільних психологів, педагогів та інших компетентних фахівців.

У взаємодії сім'ї та школи у профілактиці булінгу соціальному педагогу потрібно, на нашу думку, враховувати такі принципи роботи:

1. Конфіденційність – соціальний педагог, котрий працює із проблемою булінгу має гарантувати конфіденційність усім учасникам даної ситуації (жертві, кривднику, спостерігачам). Це буде значно сприяти поширенню проінформованості дорослих стосовно таких випадків у підлітковому колективі та підвищить довіру школярів до дорослих. Усе це сприятиме ефективнішій співпраці школи та родини.

2. Етапність – спільне вивчення ситуації, яка склалася, підготовчі роботи всередині групи, згода усіх учасників, вироблення стратегії допомоги, її реалізація й оцінка.

3. Повна відмова від звинувачень будь-кого з дорослих у допущенні випадків цькування.

4. Заборона на будь-яке насилля у закладі середньої освіти. Випадки будь-якого насилля можна попередити, спільно втрутившись у ситуацію.

5. Комплексність – залучення й участь різних кваліфікованих фахівців у роботу.

6. Індивідуальний підхід до кожного випадку цькування.

7. Зміщення акценту із покарання агресорів на їхню реабілітацію. Спільну особливу увагу необхідно звертати на ті випадки, коли дії булера становлять реальну небезпеку для життя та здоров'я інших чи є порушенням закону [57, с.11-12].

Крім того з проаналізованої науково-педагогічної і методичної

літератури ми можемо зазначити, що взаємодія сім'ї та школи стосовно профілактики цькування повинна бути адресною й спеціально-організованою діяльністю, яка повинна здійснюватися за певними правилами. Приміром, ми можемо запропонувати такі **правила профілактики явища цькування у навчальних закладах:**

– **Не ігнорувати ситуацію булінгу.** Батьки та вчителі мають розуміти, що якщо у закладі середньої освіти та родині дійшли до певного спільного розуміння та згоди про те, що явище булінгу є проявом насилля, то тоді навіть в тих, хто не виступає прямим учасником, підвищується ефективна здатність адекватно реагувати на дане явище.

– **Виявити спільну активність у ситуації, котра склалася.** Якщо соціальному педагогу чи батькам стало відомо про випадок цькування, або вони стали свідками такої ситуації, вони мають зайняти ясну та чітку позицію. Педагог спільно з батьками має провести певну профілактичну роботу для того, аби свідки, і в тому числі булер, змінили власну позицію стосовно булінгу, а також необхідно пояснити їм, які є фізичні та психологічні наслідки для жертв у даній ситуації.

– **Бесіда з булером.** Якщо стало відомо про випадок цькування, необхідно спільно з батьками провести бесіду з агресором, де, перш за все, необхідно пояснити, що прояви насилля у навчальному закладі є неприпустимі. Потрібно зазначити, що достатньо ефективним способом профілактики даної поведінки є залучення школярів до заходів, котрі проводяться у закладі середньої освіти, а також організація різноманітного дозвілля (гуртки, секції). Також можна проводити різні заходи та свята, до яких можуть долучатися і батьки. Така робота може допомогти учневі проявити власний потенціал, і крім того пережити почуття власного успіху.

– **Бесіда із жертвою цькування.** Одним із найважливіших напрямків профілактики булінгу є робота із його жертвою. Необхідно проводити спільну з батьками довірливу бесіду з підлітком, зрозуміти його, підтримати та допомогти усунути всі негативні емоції (відчуття страху,

образи та провини).

– **Розмова із колективом.** Необхідно разом з батьками обговорити із школярами випадок булінгу. Дана розмова зможе зробити ситуацію більш зрозумілою для усіх, допоможе вирішити конфліктні ситуації та суперечки, спільно обговорити наявні правила боротьби із цькуванням чи запропонувати нові.

– **Здійснення інформування педагогічного колективу навчального закладу про випадок цькування.** Педагогічний колектив має знати про дану ситуацію та взяти ситуацію під власний контроль.

– **Настання наслідків.** Булери мають знати про неминучі наслідки власних дій. Сюди ми можемо віднести принесення щирих вибачень жертві, відновлення того майна, котре було зіпсовано чи відібрано. У цьому можуть значно допомогти батьки [57, с.12-13].

У своїй професійній діяльності соціальний педагог використовує різноманітний комплекс психолого-педагогічних методів та методів соціальної роботи. Тому ми можемо виокремити найчастіше використовувані методи співпраці школи та родини у профілактиці булінгу, які необхідно використовувати у власній професійній діяльності соціальному педагогу:

1. Класна година. Можна застосовувати для бесід час класних годин. Для найбільш ефективного обговорення тематика розмов має бути короткою, проте систематичною. Підлітки мають постійно відчувати, що педагоги, спільно з батьками та керівництвом навчального закладу не схвалюють булінг. Таким чином буде формуватися сприймання того, що цькування це неприпустиме явище.

2. Шкільні правила. Дані правила мають розроблятися та письмово формуватися спільно з батьками та школярами. Це можна здійснити за допомогою різноманітних способів. Можна всім дати завдання письмово визначити правила, потім розділити батьків та дітей на певні групи, у яких вони відберуть, найбільш необхідні та важливі на їх думку правила. Затверджений список вивішується у навчальному закладі.

3. Перегляд фільмів (іншими словами відеолекторії). Достатньо поширеним методом є перегляд фільму класом спільно із родинами та соціальним педагогом, адже саме за допомогою нього можна на конкретному прикладі показати, що саме представляє собою явище булінгу. Продивившись фільм разом з батьками та класом й обговоривши його можна значно підвищити рівень обізнаності сім'ї та підлітків із даного питання.

У цілому протягом даного часу була екранізована досить велика кількість фільмів, мультфільмів та телевізійних передач на тему булінгу. Наприклад ми можемо назвати такі фільми («Сіль для моря», «Як стати принцесою», «Мала», «Суспільство мертвих поетів», «Шпигунка Херріет», «Міст у Терабітію», «Клас корекції», «Володар мух», «Перші ластівки», «Перші ластівки. Залежні», «Опудало», «Булер»), та мультфільми («Як я став кіберсупергероєм», «Жив собі чорний кіт», «Курка, яка несла всяку всячину», «Про пташок», «Кібербулінг. Як я перестала бути жертвою», «Вірте в любов, вірте в Різдво», «Mr. Nox», «Гидке каченя»).

4. Постановка спектаклю. Начальний заклад або клас спільно з батьками можуть самостійно зробити виставу на тему булінгу. Правильний відбір акторів, хороша підготовка та відповідне виконання можуть допомогти донести до глядачів вистави принципи ненасильницької моделі поведінки та вирішення конфліктних ситуацій.

5. Твір. Школярам спільно з батьками дається завдання написати невеличкий твір про булінг. Можна також додатково пояснити, які саме питання мають бути у ньому відображені. Завдання батьки та діти можуть виконати як у навчальному закладі, так і вдома. Сам процес написання твору дає досить глибоке розуміння теми. Зазвичай у творах відображається досить значуща для соціального педагога інформація, про яку підліток не може або не хоче говорити прямо. Приміром, підліток може бути жертвою, булером чи свідком цькування. А з творів батьків соціальний педагог може дізнатися важливу інформацію про те, як батьки ставляться до булінгу та що саме вони знають про це соціальне явище.

6. Книги. Протягом останніх років вийшла ціла низка книг присвячена булінгу, які буде цікаво та корисно почитати не тільки підліткам, але й батькам та педагогам. У них можна знайти важливі відповіді на питання, які турбують та переосмислити своє ставлення до цього явища. Кожна з них заслуговує на свою увагу, проте ми вирішили виділити саме ці книги: «Помста» Ю. Черненко, «Невдаха, або Ласкаво прошу до мого світу» А. Долман, «Не озирайся і мовчи» М. Кідрук, «Сіль для моря, або Білий Кит» А. Нікуліна, «Пампуха» А.Шавлач, «Обзивають мене Мурахоїдом» К. Нестлінгер, «Диво» Р. Дж. Паласіо, «Девятнадцять минут» Дж. Піколт, «Недоторка» Т. Корнієнко, «Виставляю тебе на Facebook» К. Соломун, «Скелет без шафи» О. Луцевська, «Почему я? История белой вороны», Айджа Майрок, «Прежде чем я упаду», Л. Олівер.

6. Комбінування форм роботи. Книги, фільми, постановки спектаклів, шкільні правила, твори, класні години та бесіди можна застосовувати як окремо, так й у поєднанні один із одним. Дані форми роботи не потребують значних часових затрат, проте достатньо ефективно допомагають соціальному педагогу у співпраці з сім'єю стосовно профілактики булінгу. [49, с.11-13].

Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу ми можемо запропонувати такий ряд рекомендацій соціальному педагогу щодо налагодження взаємодії із батьками:

1. Використання різних заходів, які будуть спрямовані на підвищення авторитету сім'ї. У спілкуванні з батьками необхідно уникати категоричного тону, котрий може виклати образи та роздратування. Нормою повинні стати стосунки, які будуть засновані на взаємоповазі та взаємопідтримці. Їхня цінність полягає в розвитку відчуття своєї відповідальності, вимогливості та громадянського обов'язку як у педагогів, так і в батьків.

2. Довіра та впевненість у виховні можливості батьків, підвищення рівня їхньої педагогічної культури та активності в

вихованні. Психологічно батьки мають бути готові підтримати потреби закладу середньої освіти. Навіть ті батьки, котрі не мають педагогічної підготовки та освіти, мають із розумінням та відповідальністю ставитися до виховання школярів.

3. Педагогічний такт, недопустимість необережного втручання у життя родини. Соціальний педагог – це особа офіційна, проте за специфікою власної роботи може ставати свідком стосунків, котрі приховуються від інших. Якою б не здавалася йому родина, соціальний педагог має бути тактовним та ввічливим, особисту інформацію про родину використовувати тільки для допомоги сім'ї у вихованні учня.

4. Життєстверджуючий, бадьорий настрій, при розв'язанні проблеми булінгу, опора на позитивні риси підлітка, орієнтація на досить успішний розвиток особистості. Загалом формування особистості школяра передбачає подолання труднощів та протиріч у його житті. Необхідно, щоб це сприймалося як певний вияв закономірностей розвитку (приміром, нерівномірність, стрибкоподібний характер та темперамент, причинно-наслідкова обумовленість, певне вибіркове ставлення школяра до виховних впливів), саме тоді труднощі, протиріччя та несподівані результати не будуть викликати розгубленість у соціального педагога.

Також у співпраці із сім'єю потрібно:

1. Використовувати ціннісно-мотиваційний підхід, аби актуалізувати в батьків цінність здорових та міжособистісних відносин без застосування насилля та дискримінації.

2. Використовувати інтерактивні методи у роботі задля активного залучення батьків у освітній процес.

3. Зважати на вплив навколишнього соціального середовища, наявні моделі поведінки дорослих та підлітків, засновані на досить поширених у суспільстві стереотипах, соціальних і культурних особливостях та національних традиціях.

4. Розглядати приклади ситуацій, які пов'язані з проявом цькування та

які становлять реальну небезпеку для фізичного та психологічного здоров'я підлітків, способи попередження даних ситуацій та виходу із них.

5. Враховувати рівень професійної підготовки соціальних педагогів та ресурсні можливості закладу середньої освіти.

Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу ми можемо виділити такі способи вдосконалення співпраці закладу середньої освіти та сім'ї:

1. Посилення участі родини в освітньому процесі навчального закладу та в різних шкільних заходах.

2. Підвищити авторитет педагога й поліпшити умови для навчання школярів.

3. Підвищення рівня відповідальності родини за виховання своїх дітей, особливо на законодавчому рівні.

4. Проводити навчання для батьків та надавати їм кваліфіковану психологічну допомогу та підтримку.

5. Сприяти зростанню педагогічної культури сім'ї.

6. Покращити взаєморозуміння педагогів та батьків.

7. Приділяти більшу увагу батькам та школярам.

8. Узгодити вимоги навчального закладу до родини та родини до навчального закладу.

Необхідно відмітити, що під час проведення роботи з батьками потрібно створити психологічно комфортну та безпечну обстановку, аби зміст обговорень та висловлювань ставав особистісно прийнятним та ціннісним для кожного із його учасників. Цього можна досягнути шляхом застосування таких методів роботи, за яких соціальний педагог буде виступати у ролі медіатора та, не пропонуючи вже готових рішень й оцінок, буде спонукати батьків до самостійного визначення власного ставлення до різноманітних життєвих ситуацій та вибудовування моделі власної поведінки.

Отже, ефективна співпраця сім'ї та школи є надзвичайно важливою

напрямом для профілактичної діяльності з профілактики ситуацій булінгу в освітньому середовищі.

Висновки до третього розділу

В експериментальному дослідженні, яке ми проводили на базі Бахмацької ЗОШ I-III ст. № 5, Бахмацької гімназії та Бахмацької ЗОШ I-III ст. № 1 серед батьків та педагогів було виявлено, що на думку респондентів протягом останніх 5 років зростає кількість випадків насильства в освітньому середовищі. Опитані думають, що в класах панує дружнє ставлення один до одного. Вважають, що будь-яке насильство є неприпустимим.

Ознаками насильства є певні дії однієї людини стосовно іншої без її згоди, заподіяння шкоди психічному та фізичному здоров'ю, приниження почуття честі та гідності, образливі дії, приниження за ознакою статі (хлопець, дівчина), відбирання або пошкодження особистих речей іншої людини.

Більшість конфліктів у закладах середньої освіти виникають інколи. Вони призводили до словесних образ та принижень, тілесних ушкоджень, цькування когось з учнів/учениць у безпосередньому спілкуванні, зміни учнем/ученицею місця навчання та пошкодження особистих речей.

Педагоги виступали свідками у бійках між однокласниками/однокласницями, між однокласниками та між однокласницями, приниженнях, цькуваннях з боку інших учнів та учениць.

Респонденти в ситуації булінгу повідомлять про випадок адміністрацію закладу та батьків учнів/учениць, долучать до вирішення ситуації фахівця або з'ясуять причину самостійно. Найбільш поширеними проявами цькування є: штовхання, стусани, ляпаси, пошкодження чи знищення одягу або інших особистих речей, поширення образливих чуток, образливі жарти, погрози та принизливі прізвиська.

Більшість батьків відповіли, що їхня дитина ніколи не стикалася з

булінгом відносно неї, однак значна кількість ствердних відповідей означає, що досить багато дітей хоч інколи, але страждали від цього явища. Якщо станеться випадок булінгу батьки впевнені, що їхня дитина розповість їм про це.

Булером може бути будь-хто. Жертвами булінгу можуть стати діти, які відрізняються від інших будь-чим. Більшість респондентів не знає чи діє у їхньому закладі освіти служба порозуміння та ніколи не зверталися до неї.

На думку педагогів учні/учениці у разі ситуації булінгу звертаються до класного керівника, до батьків або до друзів. Заходами, які можуть сприяти зниженню кількості випадків насильства в освітньому середовищі виступають: впровадження якісних профілактичних програм, проведення (впровадження) систематичних просвітницьких заходів з ненасильницької поведінки в закладі освіти, створення антибулінгової політики, покращення психологічного мікроклімату в класі, школі, закладі освіти, надання правової інформації щодо наслідків скоєння насильства неповнолітніми, формування правової культури та культури спілкування учнів/учениць (вихованців), посилення відповідальності батьків за виховання дітей, збільшення доступності позашкільних закладів, гуртків, секцій та залучення молоді до громадських ініціатив.

Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу ми змогли запропонувати такий ряд рекомендацій соціальному педагогу щодо налагодження взаємодії із батьками: використовувати різні заходи, які будуть спрямовані на підвищення авторитету сім'ї, довіри та впевненості у виховні можливості батьків, підвищувати рівень їхньої педагогічної культури та активності в вихованні, педагогічного такту, недопускати необережного втручання у життя родини, використовувати життєстверджуючий, бадьорий настрій, при розв'язанні проблеми булінгу, брати опору на позитивні риси підлітка та орієнтацію на досить успішний розвиток особистості.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши наукову психолого-педагогічну літературу з досліджуваної проблеми ми дійшли ряду висновків, а саме:

1. Нині явище булінгу (цькування) у сучасних закладах середньої освіти, до якого відносять різні жорстокі дії учнів, які спричиняють пониження гідності однієї особистості й отримання певного задоволення від цього іншої, набуває неабиякого поширення. Про це свідчить величезна кількість відповідних зарубіжних і вітчизняних досліджень, безліч спроб запобігання і профілактики даного явища, які впроваджуються у всьому світі.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» ми визначили дане поняття як «діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого».

Підґрунтям булінгу виступає статус, влада, суперництво, лідерство. Він включає у себе нерівність сили й влади, повторювані акти різних видів насильства і знущань з боку однієї особи або групи осіб по відношенню до іншої особи, що приводить жертву цькування у стан, у якому вона не спроможна ефективно захищатися від негативних дій.

До різновидів булінгу відносимо: фізичний булінг, сексуальне насильство, гендерне насильство, психологічний булінг (вербальний, образливі жести чи дії, залякування, ізоляція, ушкодження та інші дії із майном, насильство до школярів із боку педагогів), економічне насильство, дискримінація, хейзинг, кібербулінг.

До характерних особливостей явища булінгу ми можемо віднести те, що він зазвичай відбувається у місцях, де контроль із боку дорослих менший

або взагалі відсутній, – наприклад їдальні, коридори, сходи, вбиральні, роздягальні, спортивні та ігрові майданчики. Булери й жертви досить часто одного віку, зрідка трапляються випадки коли кривдники старші. Хлопчики зазвичай застосовують фізичну агресію, дівчатка – дражняться, задирають, поширюють чутки, ізолюють, ігнорують і виключають жертву. Жертвами булінгу однаковою мірою можуть стати як дівчатка, так і хлопчики. Приблизно половина випадків цькування здійснюється «один-на-один», у решті агресорами виступає уже група підлітків. Випадки булінгу більшою мірою поширені в початковій і середній школі, набагато рідше — у старшій школі, однак із дорослішанням він набуває більш прихованого характеру.

2. Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу ми можемо виділити такі причини булінгу, які є достатньо складними й різноманітними: особистісні (хибне уявлення про те, що така поведінка є прийнятною, бажання здобути авторитет у друзів та однолітків, бажання привернути до себе увагу дорослих, досить низький рівень виховання, нудьга, заздрощі, шантажування, бажання зберегти високий статус у групі та відповідати їй, бажання домінувати над іншими, зіткнення різноманітних субкультур, цінностей, поглядів та невміння, небажання толерантно відноситися до них, відсутність предметного відпочинку, пропуски занять та низька успішність у навчальному закладі, відшкодування за неуспіхи в особистому, громадському житті, навчанні, досить ранні сексуальні контакти, узяття на облік у поліцію або ж навіть рання судимість), особливості характеру самого агресора (імпульсивний темперамент, низький рівень контролю за своєю поведінкою і емоціями, гіперактивність, егоїзм, розсіяна увага, невисока успішність в школі, занижена самооцінка, висока схильність до гніву, прагнення ризикувати, вплив комп'ютерних ігор, фільмів у яких пропагується насильство, агресія та жорстокість, алкогольна й наркотична залежність, розлади й порушення в розвитку), соціальні чинники (недостатнє усвідомлення суспільством явища булінгу серед учнів як соціальної проблеми, негативний вплив сім'ї, відсутність послідовної, науково

обґрунтованої державної політики стосовно запобігання булінгу в навчальних закладах, низький рівень правової обізнаності громадськості й професійна невідповідність педагогів у частині реагування на прояви булінгу в закладі середньої освіти, пропаганда насильства через засоби масової інформації та мережі Інтернет, гендерні стереотипи, вплив шкільного середовища, культурні фактори, соціальна й економічна нерівність), ситуативні чинники (місце і час, присутність спостерігачів, споживання алкоголю, наркотиків або наявність зброї).

Наслідками булінгу для **жертви** виступають: тяжкі психологічні травми, розлади (депресії, неврози й фобії), різні поведінкові порушення (аутоагресивна, адиктивна, суїцидальна, делінквентна поведінка особистості), відсторонення від родини, друзів та знайомих, розпад комунікативних вмінь, нездатність налагоджувати соціальні відносини у колективі через відсутність бажання чи страх спілкуватися з іншими, порушення функцій мовлення, заниження самооцінки, самоповаги та впевненості в собі, підвищення рівня тривоги (ситуативної та особистісної), зниження рівня відчуття безпеки, розвиток депресивного стану та ризик суїцидальної поведінки.

Наслідками булінгу для **кривдника** виступають: підвищений ризик до антисоціальної і делінквентної поведінки, схильність до домінування, низька здатність до емпатії, розрив між реальною й ідеальною самооцінками, самотність, не досягнення досить високого рівня реалізації власних здібностей.

Наслідками булінгу для **спостерігачів** виступають: відчуття своєї безпорадності, формуються фальшиві почуття права й свободи завдавати шкоди іншим людям, пригнічуються співчуття, емпатія та сором, порушення здатності школярів спілкуватися, вести переговори й іти на компроміс, не засвоюються поняття моралі, як важливого суспільного явища та не відбувається усвідомлення власної відповідальності один перед одним і перед колективом у процесі спільної діяльності, може розвиватися позиція

невтручання й ігнорування чужого страждання, притупляються почуття жалю, формується толерантність до агресії.

Наслідками для закладів середньої освіти виступають: несприятлива соціально-психологічна атмосфера, яка, в свою чергу, сприяє поширенню й закріпленню цькуванню, конфлікти з батьками, потурання «невеликого» насильства, в основному, призводить до його переродження в регулярний і жорсткий булінг не тільки слабких і непопулярних школярів, а й педагогів.

3. Запорукою успішної навчальної й соціально-педагогічної роботи із профілактики булінгу в навчальному закладі є ніщо інше як саме співпраця педагогів із батьками, адже сім'я має достатньо вагомий вплив на процес розвитку особистості учня, а значить зробити батьків досить активними учасниками педагогічного процесу – це надзвичайно важливе та відповідальне завдання педагогів й закладу середньої освіти загалом.

Головними завданнями співпраці сім'ї та навчального закладу з профілактиці булінгу можна виділити наступні: інтеграція зусиль родини й педагогічного колективу в діяльності стосовно розвитку особистості підлітка, забезпечення безпосередньої участі батьків в організації навчально-виховного процесу та шкільному самоврядуванні, підвищення мотивації батьків до ознайомлення з науково-методичною та психолого-педагогічною літературою з проблеми булінгу, підвищення психолого-педагогічної культури батьків та поповнення арсеналу їхніх знань, умінь та навичок щодо виховної взаємодії з підлітками, підвищення відповідальності батьків за виховання школярів та ролі батька в сім'ї, створення ефективної системи просвітницької роботи, яка буде спрямована на підвищення правової обізнаності та культури батьків, презентація вдалого досвіду сімейного виховання, підвищення рівня профінформованості батьків і їх компетентності із проблеми булінгу та шляхів його профілактики, надання кваліфікованої психолого-педагогічної підтримки й допомоги родинам, діти яких були залучені в ситуацію булінгу.

До форм співпраці сім'ї та школи у профілактиці булінгу можемо

віднести: батьківські збори, тренінги, тематичні батьківські конференції, презентація досвіду сімейного виховання, індивідуальні консультації, бесіди, батьківські читання, ринги, колективні творчі заходи, відвідування родин на дому, сімейний клуб, колективна підготовка класних годин, шкільних та випускних вечорів, участь у районних заходах стосовно співпраці школи, батьків та громадськості, спільні перегляди художніх чи документальних фільмів про виховання дітей та їх шкільного життя з обговоренням, наставництво, конкурси на кращого батька чи родину, відкриті уроки, самоосвіта, телефонна розмова, методичні заняття, зустріч батьків з адміністрацією закладу середньої освіти, рольові ігри, усні журнали, батьківські вечори (посиденьки) та інше.

Здійснивши дослідження особливостей співпраці сім'ї та школи у профілактиці булінгу серед підлітків, ми дійшли висновку, що заходами, які можуть сприяти зниженню кількості випадків насильства в освітньому середовищі можуть бути: впровадження якісних профілактичних програм, проведення (впровадження) систематичних просвітницьких заходів з ненасильницької поведінки в закладі освіти, створення антибулінгової політики, покращення психологічного мікроклімату в класі, школі, закладі освіти, надання правової інформації щодо наслідків скоєння насильства неповнолітніми, формування правової культури та культури спілкування учнів/учениць (вихованців), посилення відповідальності батьків за виховання дітей, збільшення доступності позашкільних закладів, гуртків, секцій та залучення молоді до громадських ініціатив.

4. У взаємодії сім'ї та школи у профілактиці булінгу соціальному педагогу потрібно, на нашу думку, враховувати такі принципи роботи: конфіденційність, етапність, повну відмову від звинувачень будь-кого з дорослих у допущенні випадків цькування, заборону на будь-яке насилля у закладі середньої освіти, комплексність, індивідуальний підхід до кожного випадку цькування, зміщення акценту із покарання агресорів на їхню реабілітацію.

Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу ми можемо запропонувати такий ряд рекомендацій соціальному педагогу щодо налагодження взаємодії із батьками: використовувати різні заходи, які будуть спрямовані на підвищення авторитету сім'ї, довіри та впевненості у виховні можливості батьків, підвищувати рівень їхньої педагогічної культури та активності в вихованні, педагогічного такту, недопускати необережного втручання у життя родини, використовувати життєстверджуючий, бадьорий настрій, при розв'язанні проблеми булінгу, брати опору на позитивні риси підлітка та орієнтацію на досить успішний розвиток особистості.

Також можемо виділити такі способи вдосконалення співпраці закладу середньої освіти та сім'ї: посилення участі родини в освітньому процесі навчального закладу та в різних шкільних заходах, підвищення авторитету педагога й поліпшення умов для навчання школярів, підвищення рівня відповідальності родини за виховання своїх дітей, особливо на законодавчому рівні, проведення навчання для батьків та надання їм кваліфікованої психологічної допомоги та підтримки, сприяння зростанню педагогічної культури сім'ї, покращення взаєморозуміння педагогів та батьків, приділення більшої уваги батькам та школярам, узгодження вимоги навчального закладу до родини та родини до навчального закладу.

Отже, булінг в шкільному середовищі є, безумовно, соціально-педагогічною проблемою і наразі особливої актуальності набуває профілактика даного соціального явища саме серед підлітків.

Створивши сприятливе соціально-педагогічне навчальне виховне середовище для школярів, яке буде направлене на вирішення спільної мети та налагодження спільної злагодженої співпраці сім'ї та школи за допомогою різноманітних форм та методів діяльності можливо досягнути бажаного результату – зменшити випадки булінгу у закладах середньої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абсалямова К. З. Булінг у середовищі молодшої школи – соціально-психологічні й особистісні аспекти. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Психологія.* 2013. № 1046, вип. 51. С. 216-221.
2. Абсалямова К.З. Особистісні якості дітей старшого шкільного віку, що схильні до булінгу. *Вісник харк. нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна. Серія: Психологія.* 2013. № 1065. С. 134-138
3. Бердышев И. С., Нечаева М. Г. Медико-психологические последствия жестокого обращения в детской среде. Вопросы диагностики и профилактики: практическое пособие для врачей и социальных работников. Санкт-Петербургское государственное учреждение социальной помощи семьям и детям «Региональный центр «Семья», 2005. 300 с.
4. Борщевська А. В. Булінг у школах як чинник психічного нездоров'я. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Медицина.* 2014. Вип. 6. С. 48-52.
5. Булінг ми всі можемо допомогти це зупинити : посібник для батьків учнів початкових і середніх шкіл. Режим URL: <http://www.edu.gov.on.ca/eng/multi/ukrainian/BullyingUK.pdf>.
6. Буллинг-story: как не стать жертвой : [беседы о книгах] / ГОБУК МОДЮБ, Информационно-библиографический отдел; сост. Е.В. Гизун. Мурманск, 2014. 32 с.
7. Вітюк Н. Кібербулінг як загроза психологічній безпеці особистості школяра. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки.* 2015. Вип. 19. С. 129-138.
8. Волк Н. В. Сім'я і школа: грані співпраці [Електронний ресурс] / Н. В. Волк. URL: <https://vseosvita.ua/library/sima-i-skola-grani-spivpraci-2113.html>.
9. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина.

2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 188 с.

10. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. Ч. II. Практична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 193 с.

11. Воронова М.В. Кібербулінг – грань і реальність. Соціально-педагогічні основи розвитку особистості в сучасних умовах комунікації: досвід, проблеми, перспективи: збір. мат. конф., м. Дніпро, 10-11 жовт. 2019 р. Дніпро, 2019. С. 270-275.

12. Гой В. Що таке кібербулінг та як з ним боротись? *Збірник тез Міжнародної студентської науково-технічної конференції „Природничі та гуманітарні науки. Актуальні питання“, 26-27 квітня 2018 року.* Т. : ТНТУ, 2018. Том 2. С. 170–171.

13. Гордієнко, Н. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення. *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей.* 2014. С. 155–157.

14. Гриджук Н. О. Взаємодія школи і сім'ї як важлива складова формування особистості. *Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція «Психологічні умови становлення особистості у сучасному суспільстві».* ЦДПУ ім. В. Винниченка. URL.: <https://www.cuspu.edu.ua/en/vseukrainska-naukovo-praktychna-internet-konferentsiia-psykholohichni-umovystanovlennia-osobystosti-u-suchasnomu-suspilstvi/prohrama/6225-vzaye-modiya-shkoly-i-simy-i-yak-vazhlyvaskladova-formuvannya-osobystosti>. 20.02.2019.

15. Губко А. А. Соціально-психологічні чинники булінгу в різних вікових групах школярів. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки.* 2015. Вип. 128. С. 76-80.

16. Губко А. А. Статусно-рольові позиції учасників булінгу. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки.* 2014. Вип. 121. С. 95-98.

17. Губко А. А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен / А. А. Губко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер. : Психологічні науки. 2013. Вип. 114. С. 46-50.

18. Децюк Т. М. Формування професійних навичок із протидії шкільному булінгу у майбутніх соціальних працівників у процесі позааудиторної роботи. *Збірник наукових праць [Херсонського державного університету]. Педагогічні науки*. 2018. Вип. 81(2). С. 119-122.

19. Дослідження " Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння булінгу. Український інститут дослідження екстремізму. 2017. URL: <http://uire.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Doslidzhennya-buling.pdf>.

20. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / За заг. ред. проф. І. Д. Зверєвої. Київ, Сімферополь: Універсум, 2012. 536 с.

21. Жидачин А. Я. Кібербулінг як специфічна форма мультимедійної комунікації URL: http://newlearning.org.ua/sites/default/files/tezy/2018/Zhydachyn_Andrey_2018.pdf.

22. Закалик Г. М. Булери та жертви булінгу як соціально-психологічна проблема безпеки особистості в освітньому просторі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2018. Вип. 1(2). С. 124-130.

23. Закон України від 18.12.2018 року № 2657-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text>.

24. Закон України від 24.06.2020 року № 2145-VIII «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

25. Закон України від 20.05.2020 року № 2628-III «Про дошкільну освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14#Text>.

26. Закон України від 18.03.2020 року № 651-XIV «Про загальну середню освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14#Text>.

27. Закон України від 18.03.2020 року № 1841-III «Про позашкільну освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text>.

28. Закон України від 20.05.2020 року № 103/98-ВР «Про професійну (професійно-технічну) освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80#Text>.

29. Закон України від 25.09.2020 року № 1556-VII «Про вищу освіту». Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.

30. Закон України від 01.01.2020 року № 2229-VIII «Про запобігання та протидію домашньому насильству». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.

31. Закон України від 22.08.2018 року № 658-2018-п «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2018-%D0%BF#Text>.

32. Закон України від 18.07.2020 року № 3460-VI «Про безоплатну правову допомогу». Режим доступу до ресурсу: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>.

33. Как остановить насилие в школе. Пособие для учителей Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. 2014. Режим доступу до ресурсу: URL: <https://www.slideshare.net/yul7059/ss-77408157>.

34. Кириленко М. Шкільне цькування, або булінг: вступ до теми. *Фармацевт Практик*. 2017. № 11. С. 58-59.

35. Коваль Г. В. Сучасні підходи до визначення та класифікації булінгу в шкільних підліткових колективах / Г. В. Коваль, Г. О. Алексеєнко // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"]. Серія : Педагогіка. 2016. Т. 269, Вип. 257. С. 7-11.

36. Кодекс України від 13.08.2020 року № 8073-1-X «Про

адміністративні

правопорушення».

URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.

37. Кормило О. Явище булінгу в освітньому просторі. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*. 2015. Вип. 37. С. 174–187.

38. Король А. Причини та наслідки явища булінг. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1 – 2. 190 с.

39. Костюк О. Досвід Канади щодо антибулінгової роботи у середній школі. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2015. № 4 (26). С. 28-35.

40. Кравченко К. Ю. Булінг як соціально - психологічний феномен/*Актуальні питання сучасної психології : матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених (Суми, 15 травня 2014 р.)* / [за ред : Кузікової С. Б., Щербакової І. М., Пасько К. М. та ін.]. Суми. 2014. С. 53–56.

41. Кулик Є. В. Кібербулінг як педагогічна проблема. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Вип. 80 / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка; голов. ред. О. М. Носко. Чернігів, 2010. С. 139-142.

42. Ларченко Н. А. Буллинг - причины, формы, профилактика (для педагогов, воспитателей) : методический материал / Н. А. Ларченко. Волгоград: Государственное казенное учреждение здравоохранения «Волгоградский областной центр медицинской профилактики», 2015. 23 с.

43. Лубенець І.Г. Кібернасильство (кібербулінг) серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2016. №3. С.178-182

44. Лубенець І. Г. Насильство серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів (булінг та його причини). *Наука і правоохорона*. 2016. № 1. С. 218-223.

45. Лушпай Л. І. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії). Київ, 2010. С. 126–131.

46. Методичні матеріали для проведення виховних заходів з попередження проявів агресії та насильства у студентському середовищі URL: <https://www.stu.cn.ua/media/files/pdf/agresiya1.pdf>.

47. Момот О. В. Кібербулінг: агресія у віртуальному світі. *Молодий вчений*. 2017. № 12. С. 295-299.

48. Найдьонова Л. А. Кібербулінг у підлітковому рейтингу інтернет-небезпек *Збірник наукових статей Київського міжнародного університету й Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Серія: «Психологічні науки: проблеми і здобутки»*. Випуск 1 (11). К.: КиМУ, 2018. С. 141–159.

49. Ненашева А. Профилактика школьного буллинга. Методические материалы / А. Ненашева. Южно-Сахалинск, 2015. 45 с.

50. Олійник А. В. Психологічні аспекти розширення та поглиблення зв'язків школи, сім'ї та суспільства, як вагомі, важливі умови ефективності виховного процесу. URL: <https://naurok.com.ua/psihologichni-aspekti-rozshirennya-ta-pogliblennya-zv-yazkiv-shkoli-sim-ta-suspilstva-yak-vagomi-vazhlivi-umovi-efektivnosti-vihovnogo-procesu-80965.html>.

51. Панасевич С. В. Методичні рекомендації для практичних психологів та соціальних педагогів «Профілактика булінгу як соціального явища у шкільному середовищі» / С. В. Панасевич. Городня: Відділ освіти Городнянської райдержадміністрації Психологічна служба методичного кабінету, 2017. 32 с.

52. Плакош М. І. Методичний кейс для учасників семінару "Булінг в школі" / М. І. Плакош., 2016. 42 с.

53. Плутицька К. М. Підходи до розуміння булінгу як форми шкільного насильства / К. М. Плутицька // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. 2017. Вип. 29(2). С. 78-80.

54. Предотвращение насилия в образовательных учреждениях. Методическое пособие для педагогических работников /Л.А. Глазырина,

М.А. Костенко; под ред. Т.А. Епояна. М., 2015. 145 с.

55. Предотвращение насилия в образовательном учреждении. Методическое пособие / под редакцией В. Адэскэлицэ, Р. Жосану, И. Молдовану, Т. Епояна. Кишинэу, 2017. 128с.

56. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. Методичний посібник. / Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 132 с.

57. Рыжкова О. Б. Профилактика буллинга в образовательном пространстве колледжа. Методические рекомендации / О. Б. Рыжкова., 2016. 42 с.

58. Руденко Н.Ф. Профілактика булінгу як соціального явища в умовах закладів середньої освіти: дипл. робота. Рукопис. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2019. 83 с.

59. Савельєв Ю.Б. Виключення та насильство: чи існує булінг в українській школі? / Ю.Б. Савельєв, Т.М. Салата // Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота / Національний університет «Кієво-Могилянська академія». Наукові записки. Т. 97. К. : Аграр Медіа Груп, 2009. С. 71 – 79.

60. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема / І. Сидорук // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки. 2015. № 1. С. 169-173.

61. Сиса О. І. Взаємодія школи і сім'ї у вихованні та розвитку учнів початкових класів / О. І. Сиса // Таврійський вісник освіти. 2016. № 4. С. 162-167.

62. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / За заг. ред. проф. І.Д. Зверєвої. – К.: Центр учбової літератури, 2008. 336 с.

63. Ставицька О. Г. Прояви булінгу в сучасній школі / О. Г. Ставицька // Психологія: реальність і перспективи. 2016. Вип. 7. С. 214-217.

64. Стельмах С. С. Вікові аспекти виникнення булінгу серед дітей / С.С.Стельмах // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. 2016. Вип. 133. С. 204-207.

65. Стремецька В. Булінг у підліткових шкільних колективах / В. Стремецька, Г. Алексеєнко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. 2014. Вип. 31. С. 177-179.

66. Ткачук О.В. Кібербулінг в юнацькому середовищі: огляд літератури та аналіз перспектив дослідження. Теоретичні та практичні аспекти розвитку науки та освіти (частина I): матеріали Міжнародної науково-практичної конференції м. Львів, 22-23 січня 2020 року. Львів, 2020. С. 49-50.

67. Топоренко, О. Кібербулінг як новітній вид насильства над підлітками [Текст] / О. Топоренко // Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей. – 2014. – С. 503–506.

68. Школа без насилля. Методическое пособие / Под ред. Н.Ю. Синягиной, Т.Ю. Райфшнайдер. М.: АНО «ЦНПРО», 2015. 150 с.

69. Янішевська К. Д. Деякі проблеми протидії булінгу в Україні та шляхи їх вирішення / К. Д. Янішевська, О. О. Тимошенко // Правові новели. 2018. № 4. С. 270-275.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета для педагогічних працівників

Шановні колеги та колежанки!

Запрошуємо вас до участі у проведенні опитування з проблем насильства та цькування (булінгу) в молодіжному середовищі.

Мета опитування — дослідження Ваших уявлень щодо розповсюдженості насильства та цькування (булінгу¹) у молодіжному середовищі та можливих шляхів його подолання. Відомості про заклад освіти та клас/групу вказуватися не будуть, оскільки опитування проходить анонімно, а результати подаватимуться лише в узагальненому вигляді.

Інструкція. Уважно прочитайте запитання та варіанти відповідей. Подумайте і оберіть ту відповідь, яка відображає Ваші думки, ставлення, переконання. Будь ласка, обраний Вами варіант відповіді на кожне із запитань відмітьте позначкою «V» у відповідному квадратику .

Дякуємо за співпрацю та розуміння!

Вкажіть, будь ласка, такі відомості про себе:

Ваша стать: чоловіча жіноча

вік педагогічний стаж

Класне керівництво так ні

¹ Відповідно до ЗУ “Про протидію булінгу” (№ 8584 від 18.09.18)

Булінг (цькування), тобто діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

1. Як Ви вважаєте, чи зросла кількість випадків насильства в освітньому середовищі протягом останніх 5 років?

так	☐
ні	☐
складно відповісти	☐

2. Як би Ви визначили ставлення один до одного учнів і учениць у класах де Ви працюєте? (оберіть одну з наведених відповідей)?

дружнє	☐
співчутливе	☐
вороже	☐
байдуже	☐

3. Ваше ставлення до насильства (оберіть одну з наведених відповідей)?

вважаю, що будь-яке насильство є неприпустимим	☐
позитивно, якщо це самозахист	☐
можливе за певних обставин	☐
байдуже, якщо це мене не стосується	☐
не маю думки з цього приводу	☐

☐
☐
☐
☐
☐
☐
☐
☐
☐
☐

4. На Вашу думку, ознаками насильства є (можна обрати декілька відповідей):

- певні дії однієї людини стосовно іншої без її згоди
- контроль та обмеження вільного часу
- заподіяння шкоди психічному здоров'ю
- заподіяння матеріальної, грошової шкоди
- не задоволення всіх без винятку матеріальних потреб
- заподіяння шкоди фізичному здоров'ю
- приниження почуття честі та гідності
- образливі дії, приниження за ознакою статі (хлопець, дівчина)
- бездіяльність однієї людини стосовно іншої, яка потребує допомоги
- обмеження користуванням гаджетами (телефон, планшет та ін.)
- відбирання або пошкодження особистих речей іншої людини
- Ваш варіант відповіді

5. Як часто у Вашому освітньому закладі виникають конфлікти між (дайте відповіді у кожному рядку):

№ з/п	Твердження	Так, часто	Інколи	Ні, ніколи	Складно відповісти
1.	Хлопцями-дівчатами				
2.	Хлопцями-хлопцями				
3.	Дівчатами-дівчатами				
4.	Учнями/ученицями – педагогами				
5.	Дівчатами-педагогами				
6.	Хлопцями-педагогами				
7.	Учнями/ученицями - батьками				
8.	Дівчатами-батьками				
9.	Хлопцями-батьками				
10.	Педагогами-батьками				
11.	Учнями/ученицями – адміністрацією закладу освіти				
12.	Дівчатами- адміністрацією закладу освіти				

13.	Хлопцями - адміністрацією закладу освіти				
14.	Педагогами-педагогами				

6. Чи були у Вашому закладі випадки, коли конфлікти у учнівському середовищі стали причиною або призвели до (дайте відповіді у кожному рядку):

№ з/п	Випадки	так	ні	не знаю
1.	Словесних образ та принижень			
2.	Ізоляції когось з учнів/учениць			
3.	Тілесних ушкоджень			
4.	Цькування когось з учнів/учениць у безпосередньому спілкуванні			
5.	Зміни учнем/ученицею місця навчання			
6.	Цькування когось з учнів/учениць в соціальних мережах			
7.	Пошкодження особистих речей			

7. Вкажіть, чи траплялися у Вашій школі/закладі наведені нижче події та як Ви були до них долучені (дайте відповіді у кожному рядку):

№ з/п	Подія	свідок		кривдник		потерпілий	
		так	ні	так	ні	так	ні
1.	Бійка між однокласниками/однокласницями						
2.	Бійка між однокласниками						
3.	Бійка між однокласницями						
4.	Побиття дитини (дітей) молодших класів учнями/ученицями старших класів						

5.	Відбирання, пошкодження особистих речей						
6.	Приниження, цькування з боку інших учнів						
7.	Приниження, цькування з боку інших учениць						
8.	Словесні образи з боку вчителів						
9.	Повна або часткова ізоляція/ бойкот						
10.	Вимагання грошей одних учнів/ учениць у інших						
11.	Образливі дії, приниження по відношенню до особи через те, що вона жінка (дівчинка)						
12.	Образливі дії, приниження по відношенню до особи через те,що він чоловік (хлопчик)						
13.	Цькування в соціальних мережах						

8. Якщо б Вам стало відомо про факт насильства серед учнів/учениць якими б були Ваші дії (можна обрати декілька відповідей):

- повідомлю про випадок адміністрацію закладу
- повідомлю про випадок батьків учнів/учениць
- долучу до вирішення ситуації фахівця/фахівчиню (практичного психолога, соціального педагога, медітора)
- з'ясую причину самостійно
- покараю винуватця самостійно
- не буду втручатися (самі розберуться)
- звернуся до поліції
- Ваш варіант відповіді _____

9. Які прояви цькування (булінгу) на Вашу думку найбільш розповсюджені?

--

штовхання, стусани, ляпаси
пошкодження чи знищення одягу чи інших особистих речей
поширення образливих чуток, образливі жарти, погрози
розповсюдження неправдивої інформації про людину
через мережу інтернет
принизливі прізвиська

Ваш варіант відповіді

10. На Вашу думку, хто найчастіше виступає булером (кривдником/кривдницею) (можна обрати декілька відповідей)?

хлопці
дівчата
діти, які мають лідерські якості
булером може бути будь-хто
діти, фізично сильніші
діти, фізично слабкіші
важко відповісти

Ваш варіант відповіді

11. На Вашу думку, хто найчастіше потерпає від булінгу (можна обрати декілька відповідей):?

хлопці
дівчата
діти, які відрізняються від інших будь чим
дівчата, які гарно навчаються

хлопці, які гарно навчаються
 дівчата, які мають проблеми в навчанні
 хлопці, які мають проблеми в навчанні
 діти, які не мають сучасних гаджетів, одягу тощо
 діти, фізично сильніші
 діти, фізично слабкіші
 важко відповісти
 Ваш варіант відповіді

12. Чи трапляються у вашому закладі освіти випадки цькування (булінгу) (дайте відповіді у кожному рядку)?:

№ з/п	Твердження	Так, часто	Інколи	Ні, ніколи	Складно відповісти
1.	Учнями/ученицями – педагогів				
2.	Дівчатами – педагогів				
3.	Хлопцями-педагогів				
4.	Педагогами – учнів/учениць				
5.	Педагогами – дівчат				
6.	Педагогами – хлопців				
7.	Адміністрацією закладу освіти – учнів/учениць				
8.	Адміністрацією закладу освіти-дівчат				
9.	Адміністрацією закладу освіти – хлопців				
10.	Батьками-учнів/учениць				
11.	Хлопцями-дівчатами				
12.	Хлопцями-хлопцями				
13.	Дівчатами-дівчатами				
14.	Педагогами-педагогами				

--

	поліції закладів освіти			
9.	Формування правової культури та культури спілкування учнів/учениць (вихованців)			
10.	Посилення відповідальності батьків за виховання дітей			
11.	Збільшення доступності позашкільних закладів, гуртків, секцій			
12.	Залучення молоді до громадських ініціатив			

15. Чи діє у Вашому закладі освіти служба порозуміння медіаторів/медіаторок?

так

ні

не знаю

Якщо на 15 запитання відповідь "так", то

16. Чи звертались Ви до служби порозуміння медіаторів/медіаторок?

так

ні

17. Що, на Вашу думку, необхідно зробити для профілактики булінгу і насильства у Вашому освітньому закладі? _____

Дякуємо за участь!

Додаток Б

Анкета для батьків

Шановні батьки!

Запрошуємо вас до участі у проведенні опитування з проблем насильства та цькування (булінгу) в молодіжному середовищі.

Мета опитування — дослідження Ваших уявлень щодо розповсюдженості насильства та цькування (булінгу) у молодіжному середовищі та можливих шляхів його подолання. Відомості про заклад освіти та клас вказуватися не будуть, оскільки опитування проходить анонімно, а результати подаватимуться лише в узагальненому вигляді.

Інструкція. Уважно прочитайте запитання та варіанти відповідей. Подумайте і оберіть ту відповідь, яка відображає Ваші думки, ставлення, переконання. Будь ласка, обраний Вами варіант відповіді на кожне із запитань відмітьте позначкою «V» у відповідному квадратику.

Дякуємо за співпрацю та розуміння!

Вкажіть, будь ласка, такі відомості про себе:

Ваша стать: чоловіча жіноча

вік

вік Вашої дитини

Стать Вашої дитини: чоловіча жіноча

маю двоє та більше дітей

1. Як Ви вважаєте, чи зросла кількість випадків насильства в освітньому середовищі протягом останніх 5 років?

так

ні

складно відповісти

2. Як би Ви визначили ставлення один до одного дітей у класі, де навчається Ваша дитина? (оберіть одну з наведених відповідей)?

дружнє

співчутливе

вороже

байдуже

3. Ваше ставлення до насильства (оберіть одну з наведених відповідей)?

вважаю, що будь-яке насильство є неприпустимим

позитивно, якщо це самозахист

можливе за певних обставин

байдуже, якщо це мене не стосується

не маю думки з цього приводу

4. На вашу думку, ознаками насильства є (можна обрати

декілька відповідей):

- певні дії однієї людини стосовно іншої без її згоди
 - контроль та обмеження вільного часу
 - заподіяння шкоди психічному здоров'ю
 - заподіяння матеріальної, грошової шкоди
 - не задоволення всіх без винятку матеріальних потреб
 - заподіяння шкоди фізичному здоров'ю
 - приниження почуття честі та гідності
 - образливі дії, приниження за ознакою статі (хлопець, дівчина)
 - бездіяльність однієї людини стосовно іншої, яка потребує допомоги
 - обмеження користуванням гаджетами (телефон, планшет та ін.)
 - відбирання або пошкодження особистих речей іншої людини
- Ваш варіант відповіді

5. Як часто у класі, де навчається Ваша дитина виникають конфлікти між (дайте відповіді у кожному рядку):

№ з/п	Твердження	Так, часто	Інколи	Ні, ніколи	Складно відповісти
1.	Хлопцями-дівчатами				
2.	Хлопцями-хлопцями				
3.	Дівчатами-дівчатами				
4.	Учнями/ученицями – педагогами				
5.	Дівчатами-педагогами				
6.	Хлопцями-педагогами				
7.	Учнями/ученицями - батьками				
8.	Дівчатами-батьками				
9.	Хлопцями-батьками				
10.	Педагогами-батьками				

11.	Учнями/ученицями – адміністрацією закладу освіти				
12.	Дівчатами- адміністрацією закладу освіти				
13.	Хлопцями - адміністрацією закладу освіти				
14.	Педагогами-педагогами				

6. Чи були у закладі освіти випадки, коли конфлікти стали причиною або призвели до (дайте відповіді у кожному рядку):

№ з/п	Випадки	так	ні	не знаю
1.	Словесних образ та принижень			
2.	Ізоляції когось з учнів/учениць			
3.	Тілесних ушкоджень			
4.	Цькування когось з учнів/учениць у безпосередньому спілкуванні			
5.	Зміни учнем/ученицею місця навчання			
6.	Цькування когось з учнів/учениць в соціальних мережах			
7.	Пошкодження особистих речей			

7. Якщо б Вам стало відомо про факт насильства серед учнів/учениць, якими б були Ваші дії (можна обрати декілька відповідей):

повідомлю про випадок адміністрацію закладу
повідомлю про випадок батьків учнів/учениць
долучу до вирішення ситуації фахівця/фахівчиню (практичного психолога, соціального педагога, медітора)
з'ясую причину самостійно
покараю винуватця самостійно
звернуся до поліції
не буду втручатися (самі розберуться)
Ваш варіант відповіді

8. Які прояви цькування (булінгу) на Вашу думку найбільш розповсюджені? (можна обрати декілька відповідей)?

штовхання, стусани, ляпаси
пошкодження чи знищення одягу чи інших особистих речей
поширення образливих чуток, образливі жарти, погрози
розповсюдження неправдивої інформації про людину через мережу інтернет
принизливі прізвиська
Ваш варіант відповіді

9. Чи стикалася Ваша дитина особисто з будь-якими проявами насильства та булінгу відносно неї/нього (оберіть одну з наведених відповідей)?

ніколи
іноді
часто
постійно
важко відповісти

10. Чи діє у закладі освіти, де навчається Ваша дитина служба порозуміння?

так

ні

не знаю

Якщо на 11 запитання відповідь "так", то

11. Чи звертались Ви до служби порозуміння медіаторів/медіаторок?

так

ні

12. На Вашу думку, хто найчастіше виступає булером (кривдником/кривдницею) (можна обрати декілька відповідей)?

хлопці

дівчата

діти, які мають лідерські якості

булером може бути будь-хто

діти, фізично сильніші

діти, фізично слабкіші

важко відповісти

Ваш варіант відповіді

13. На Вашу думку, хто найчастіше потерпає від булінгу (можна обрати декілька відповідей):?

хлопці

дівчата
діти, які відрізняються від інших будь чим
дівчата, які гарно навчаються
хлопці, які гарно навчаються
дівчата, які мають проблеми в навчанні
хлопці, які мають проблеми в навчанні
діти, які не мають сучасних гаджетів, одягу тощо
діти, фізично сильніші
діти, фізично слабкіші
важко відповісти

Ваш варіант відповіді

14. На Вашу думку, чи розповість Вам ваша дитина, якщо стикнеться з випадком цькування (булінгу) (оберіть одну з наведених відповідей)?

так
ні
важко відповісти

15. Визначте, які з наведених дій сприятимуть зниженню кількості випадків насильства в освітньому середовищі (дайте відповіді у кожному рядку):

№ з/п	Дії	так	ні	складно відповісти
1.	Впровадження якісних профілактичних програм			
2.	Створення антибулінгової політики			
3.	Проведення (впровадження) систематичних просвітницьких заходів з ненасильницької поведінки в закладі освіти			
4.	Активізація місцевих громад (сусідів, жителів)			

	мікрорайону)			
5.	Покращення психологічного мікроклімату в класі, школі, закладі освіти			
6.	Більш суворе покарання винуватців			
7.	Надання правової інформації щодо наслідків скоєння насильства неповнолітніми			
8.	Регулярне відвідування представником/цею поліції закладів освіти			
9.	Формування правової культури та культури спілкування учнів/учениць (вихованців)			
10.	Посилення відповідальності батьків за виховання дітей			
11.	Збільшення доступності позашкільних закладів, гуртків, секцій			
12.	Залучення молоді до громадських ініціатив			

16. **Що, на Вашу думку, необхідно зробити для профілактики булінгу і насильства у Вашому освітньому закладі?** _____

Дякуємо за участь!